

Хафиз (бл. 1300 - 1389).

I.

Хафиз—поет троянд та соловейків у Шіразі. Життєписних звісток про нього—обмаль.

Хафиз, або ж Гафиз¹⁾—славний і мабуть чи не найславніший перський суфійський поет-лірик (бл. 1300-1389), що Гете через свій *Westöstlicher Diwan* широко спопуляризував його в європейському письменстві. І народивсь, і жив, і помер Хафиз у південній Персії, в рідному місті славного Са'дія, в Шіразі,—місті, яке за молодечих поетових років перебувало під владою монголів, або, точніш, їхніх намісників-інджуїдів (безперечних персів, як бачиться)²⁾, а за підстарюватих поетових літ дісталось воно (1353) од ослаблих персів-інджуїдів під владу другої південно-перської династії—мозафферидів (1314-1393). Поет—геть увесь ізв'язаний із Шіразом, та й він надто рідко кидав своє місто, що в його поезії малюється наче рай на землі: скрізь рожеві квітники; скрізь співають соловейки; річка Рокнабад із своїми надбережними краєвидами—сама принада-втіха; повітря—спілює; все кличе людину до насолоди, а надто серед весняного розцвіту. І серед того шіразького раю почуває себе невилучним членом він сам, солодкий співець того раю Хафиз, „любий серцям значних людей і славновісний серед простого люду“, „мефбул-и дил-и хевас о мешхур-и евам“, як висловлюється він про себе в одному четверостишші (№ 663).

Поетове ім'я було, напrawdę, не Хафиз, а Шемседін Мохеммед³⁾, або з первопочатку попросту Мохеммед, бо й ім'я „Шемс-ед-дін“ (=„сонце

¹⁾ Така літера з, що пишеться в початку цього слова, вимовляється в арабській мові близько до нашого х, а в перських устах звучить як чисте h. Низче побачимо, що слово „хафиз“ є арабське.

²⁾ Династію інджуїдів орієнталісти звичайно звуть монголами (Hammer-Purgstall: „Geschichte der Ilchane“, т. II, Дармштадт 1843, ст. 334-335; т. I, ст. 3; Авг. Мюллер: „Исторія ислама“, т. III, Спб. 1896, ст. 286; П. Горн у „Grundriss der iranischen Philologie“, Страсб., т. II, 1904, ст. 575). Та не можна не рахуватися з виразною вказівкою прим. шіразької „Історії мозафферидів“ XIV-XV в., вставленої в „Таріхи Гозіде“ (факсимільно вид. Ед. Браун 1910), де подано (л. 622), що інджуїди—це стародавній арабо-перський рід, нащадки відомого перського поета Абдаллаха Енсарія (1006-1088).

³⁾ В одному з четверостишшів (№ 663) Хафиз дає своєму йменню дозволєну варіацію: „Ахмед“.

віри“) це є лиш пізніша почесна назва, що здобув її Хафиз уже за достиглих років, як був з нього поважний суфійський шейх. А прозвання „Хафиз“, яке густо-часто носять і чимало інших перських і взагалі мусульманських письменників, визнача „охоронець“; так величають людей, котрі знають цілісний Коран на-пам'ять, іноді навіть не розбираючи арабського тексту (на сході, при системі школярського задовбування, це явище не нечасте). А вже ж наш поет знав Коран не попросгу на-пам'ять, ба й тямив його витолковувати, бо—це видно навіть із віршів—завчив арабську філологію ґрунтовно; деякі поезії він так і писав арабською мовою, не перською. Та здається, що й освіту він будь-що-будь здобув не аби-яку, хоч навряд-чи був він роду високого та значного, наскільки ми маємо про це даних¹⁾.

З точністю ми не знаємо року, коли Хафиз народивсь на світ.

Як перешли його літа дитячі та парубочі? Чи з парубочих літ узяв він писати свої еротичні та бакхічні „газели“, що заробили йому ще одно прозвання: „Шекарлеб“, тобто „Сахароустий“? Нічогосінько про це наші скупі джерела нам не кажуть, і ми можемо хіба здогадуватися, що людина, яка потім тямил з непідробленою, так і скажемо „Хафизовою“ правдивістю висловити і лагідний любовний ліризм і блискучу гедоніку в своїх писаннях, повинна була сама колись особисто перебути хоч би почасти все те, про що з картинною вимовністю тямил писати, і що—очевидячки—молоді Хафизові літа зовсім не були святі, а були як-найлюдськіші, з людськими парубочими гріхами-провинами та поривами. Хочеться через те вірити навіть пізньому анекдотові, який заховавсь на Кавказі,—анекдотові, що Хафиз за хлоп'ячих літ мав служити за парубчака-побігуна в пекаря²⁾, себто серед обстанови свіцької, з як не можна більше свіцькими інтересами та спокусами. Коли наш здогад про свіцьку Хафизову юність правдивий, то не важко буде зміркувати, що, коли потім Хафиз оддавсь суфійському містицизму й аскетизмові та й писав алегоричні вірші в термінах еротики та коли він у містичному дусі Сенаїя та інших суфійсько-дервішських шейхів оспівував почуттєвими образами любов до Божества і оп'янінне благодаттю божественною, то черпати художні образи та яркі барви міг він із таких вражіннів, які сам дійсно був колись пережив. Лиш тому могли його поезії вийти такими реальними.

¹⁾ Міні зовсім не ясні тії підстави, що через них Вільберфорс-Клерк, у передмові до свого перекладу Хафизового „Дівану“ (т. I, Калькута 1891, ст. XXIII), зважився через лад категорично сказати за Хафиза: „He was of good family, of excellent education, and skilled in jurisprudence“ (останнє—правда).

²⁾ Див. передмову до Гаммерового перекладу, т. I (1812, ст. XI). Цю звістку переказав Гаммерові (1812) якийсь д-р Козмелі (видно, грек), що чув її од персів мабуть чи не в Тіфлісі.

З одного Хафизового вірша (№ 383) ми виразно знаємо, що іще 1326 року не був з нього суфійський послухник¹⁾. Може бути, ще за 1330-их років провадив він життя цілком свіцьке?

На жаль, здогади наші так і залишаються, поки що, здогадами. Звістки про життя цього співця-гедоніка взагалі дуже не ясні. Головні його біографи писали тоді, як уже літ сто збігло після поетової смерти, а саме Джамій (1478), Довлет-шах (бл. 1487) та їхній молодший сучасник Хондемір. З-поміж них Джамій, спеціаліст для історії суфіїв, просто заявля, що він не віда, чиїм послухником був Хафиз, отже й до якого дервішського ордену він належав;—отакі бідні були вже й за Джамієвих часів біографічні звістки за Хафиза! А те, що подає найдокладніший із-поміж Хафизових біографів Довлет-шах, з-по-за накопичених розволіклих пишнобудючних висловів нужденно зводиться до того, що, мовляли, Хафиз жив собі тихенько й небагато, по дервішському,—або, як каже Довлет-шах: з доброї своєї волі годувався в рідному Шіразі шматком черствого хліба. І не можна вяснити, чи про старече Хафизове життя кажуть біографи, малюючи Хафиза як убогого дервіша-аскета, чи може вони мають на думці і ранні, юно-парубочі літа його²⁾. Знов же й самі поезії, які дали славу Хафизові і які він міг складати за будь-яких, дуже неоднакових, періодів свого життя, всі вони поспіль—еротичного характеру, і встановлювати на підставі їхнього тону поетові літа, себто й його життєпис—це буде завдання аж надто невдячне. Тільки в тих віршах, де Хафиз удається до відомих, засвідчених історичних осіб, він через те саме дає нам деякі виразні біографічні дати про себе. При тому треба, звичайно, з безпощадною критикою ставитися до відповідних пояснень пізніх коментаторів, особливо ж турка Судія XVI в., що своїм монструозним історичним нещудом у-край заплутав Хафизову біографію.

II.

Шіраз за Хафизових молодечих літ, описаний у подорожі араба ибн-Батути (1327 та 1347). Тодішня шіразька династія монгольських намісників-інджудів (до 1353). Як ставилися інджуді до Хафиза?

Зріс Хафиз під тую епоху, коли монгольська держава гулагідів, нащадків Джингіз-хана, вже потроху були розпадалася, і, хоч верховно скрізь панували ще монголи, та намісники ставали самостійними.

¹⁾ Поезія № 383 („Чиль саль рефт о біш, ки ін лаф мі-зенем“), де сказано, що більше тому, ніж сорок літ, автор став за послухника суфійському старцеві, адресується до везіра Тураншаха. Цей Тураншах зробився везіром допіро 1366 року (давши додаток до „Таріхї Гозіде“, вид. Бравн 1910, л. 707), а вмер 1385 року (це видно з Хафизового „кит'є“ № 602). Виходить, що Хафиз покинув свіцьке життя між 1326—1345 р.

²⁾ Думку неорієнталістів (отаких як німець-романтик А. Давмер 1846, що за ним пішов слідком росіянин Фет), ніби Хафиз жив ціле своє життя як побожний аскет, а на старості літ одразу розгулявся та й кинувся в гедоніку, піддавшись якийсь припадній епохусі,—цю дилетантську думку навряд чи зугарен піддержати будь-який орієнталіст.

В Шіразі та в інших містах Фарса закріпився був на якийсь час (на всьому 1-шу половину XIV в.) рід Інджу. Слово „інджу“ визначає: „управитель володаревих маєтків“. Таке прізвисько здобув Махмуд, що гулаґіди поставили його на намісника в Шіразі, а він заснував тут самостійну династію, яка перебула в Шіразі аж до 1353 року. Як бачиться, Інджу був сам не монгол, а дуже культурний перс, нащадок доброго арабо-перського рода, з літературними перськими традиціями¹⁾. І вся його династія визначилася своїм меценатським напрямом, гуртуючи круг свого князівського Двору літературне коло з перських та персько-арабських письменників, — звичайно, що й поетів у тому числі. В династії інджуїдів було всього чотирьох володарів:

Махмуд-шах Інджу	бл. 1318-1334 (= бл. 717-734)
Гіяседдін Кей-хосров	1334-1337 (= 735-738)
Мас'уд-шах	1337-1339 (= 738-740)
Абу-Ісхак	1341-1353 (= 742-754) ²⁾ .

Найстаріші джерела для історії інджуїдів — отакі:

а) подорожній ібн-Батута (1327 та 1347), т. II, паризьке вид. 1854, ст. 63-72; т. IV (1858), ст. 310-311.

б) „Шіраз-наме“ — Історія Шіраза, що її довів до 1343 (= 744) року Ахмед-Зеркуб Мо'ін Шіразський, част. I (Див. у Ріє опис перс. рукописів Британ. Муз., т. I, 1879, ст. 204-205; і т. II, 1881, ст. 867 про Гіяседдіна Кей-хосрова 1334-1337 р.).

в) Мо'інеддін Йездський: барвіста Історія мозафферидів до 1366=767 р. (див. у Ріє, опис перс. рукоп. Брит. Муз. т. I, ст. 168-169), що її спростив та доповнив 1420 (823) року Махмуд Кіній, а вставлено її в той список XV віку „Таріх-і Гозідє“, якого факсимільно видав Едв. Бравн (Лейд. 1910, ст. 613-755) в Gibb Memorial series³⁾.

Частіш одначе притягаються до справи пізніші історики: Абдеррезак Самаркандський 1470 р., т. I, та Мірхонд (пом. 1498), тт. V-VI⁴⁾. Десь певне, на них збудував В. Бартольд свою замітку про інджуїдів у додатку до перекладу „Мусульманских династій“ Стенлі-Лепуля (Спб. 1899, ст. 301). В тій замітці В. Бартольд проминув Гіяседдіна Кей-хосрова.

¹⁾ Див. вище, ст. 1, виноски 2.

²⁾ Політично-адміністративну владу, як буде видно з дальшого, мав Абу-Ісхак іще й за батькового життя.

³⁾ Що до прізвиська „Кіній“, то воно в рукопису, через брак діакритичних точок, не читається виразно. Я ставлю під першим „маркизом“ дві точки, а над другим — одну точку, то тоді виходить „Кіній“, — прізвисько, яке справді було відоме в Шіразі XIV-XV в. серед учених людей (див. у тій самій „Історії мозафферидів“ л. 703). Зовсім по-іншому був порозставляв діакритичні точки Ріє (опис перс. рук. Брит. Муз. I, 1879, ст. 82) і читав „Kutbi“ (в кожному разі варто було б читати тоді „Kutubi“, а не „Kutbi“), і за ним пішов видавець Едв. Бравн (вкворт. перекл., Лейд. 1913, ст. 151). Не завадить зазначити, що можна було б обмежившись на двох діакритичних точках, іще читати: „Кобій“, тобто „кумбський“.

⁴⁾ Про цих двох див. „Історію Персів“, т. III (М. 1917), ст. 61 та ст. 67.

В Шіразі та в інших містах Фарса закріпився був на якийсь час (на всьому 1-шу половину XIV в.) рід Інджу. Слово „інджу“ визначає: „управитель володаревих маєтків“. Таке прізвисько здобув Махмуд, що гулаґіди поставили його на намісника в Шіразі, а він заснував тут самостійну династію, яка перебула в Шіразі аж до 1353 року. Як бачиться, Інджу був сам не монгол, а дуже культурний перс, нащадок доброго арабо-перського рода, з літературними перськими традиціями¹⁾. І вся його династія визначилася своїм меценатським напрямом, гуртуючи круг свого князівського Двору літературне коло з перських та персько-арабських письменників, — звичайно, що й поетів у тому числі. В династії інджуїдів було всього чотирьох володарів:

Махмуд-шах Інджу	бл. 1318-1334 (= бл. 717-734)
Гіяседдін Кей-хосров	1334-1337 (= 735-738)
Мас'уд-шах	1337-1339 (= 738-740)
Абу-Ісхак	1341-1353 (= 742-754) ²⁾ .

Найстаріші джерела для історії інджуїдів — отакі:

а) подорожній ібн-Батута (1327 та 1347), т. II, паризьке вид. 1854, ст. 63-72; т. IV (1858), ст. 310-311.

б) „Шіраз-наме“ — Історія Шіраза, що її довів до 1343 (= 744) року Ахмед-Зеркуб Мо'ін Шіразький, част. I (Див. у Ріє опис перс. рукописів Британ. Муз., т. I, 1879, ст. 204-205; і т. II, 1881, ст. 867 про Гіяседдіна Кей-хосрова 1334-1337 р.).

в) Мо'інеддін Йездський: барвіста Історія мозафферидів до 1366=767 р. (див. у Ріє, опис перс. рукоп. Брит. Муз. т. I, ст. 168-169), що її спростив та доповнив 1420 (823) року Махмуд Кіній, а вставлено її в той список XV віку „Таріх-і Гозідє“, якого факсимільно видав Едв. Бравн (Лейд. 1910, ст. 613-755) в Gibb Memorial series³⁾.

Частіш одначе притягаються до справи пізніші історики: Абдерреззак Самаркандський 1470 р., т. I, та Мірхонд (пом. 1498), тт. V-VI⁴⁾. Десь певне, на них збудував І. Бартольд свою замітку про інджуїдів у додатку до перекладу „Мусульманских династий“ Стенлі-Лепуля (Спб. 1899, ст. 301). В тій замітці В. Бартольд проминув Гіяседдіна Кей-хосрова.

¹⁾ Див. вище, ст. 1, виноски 2.

²⁾ Політично-адміністративну владу, як буде видно з дальшого, мав Абу-Ісхак іще й за батькового життя.

³⁾ Що до прізвиська „Кіній“, то воно в рукопису, через брак діакритичних точок, не читається виразно. Я ставлю під першим „маркизом“ дві точки, а над другим — одну точку, то тоді виходить „Кіній“, — прізвисько, яке справді було відоме в Шіразі XIV-XV в. серед учених людей (див. у тій самій „Історії мозафферидів“ л. 703). Зовсім по-іншому був порозставляв діакритичні точки Ріє (опис перс. рук. Брит. Муз. I, 1879, ст. 82) і читав „Kutbi“ (в кожному разі варто було б читати тоді „Kutubi“, а не „Kutbi“), і за ним пішов видавець Едв. Бравн (вкворт. перекл., Лейд. 1913, ст. 151). Не завадить зазначити, що можна було б обмежившись на двох діакритичних точках, іще читати: „Кобій“, тобто „кумбський“.

⁴⁾ Про цих двох див. „Історію Персів“, т. III (М. 1917), ст. 61 та ст. 67.

З поміж інджуїдських володарів виразно згадуються в Хафизових поє-
віях, уславлені під своїми точними йменнями—Мас'уд-шах (1337-1339) та,
дуже рясно, Абу-Ісхак (1341-1353) ¹⁾. Ім'я найпершого інджуїда, Махмуда-
шаха, як неминучого об'єкта для похвал, ми в Хафиза виразно не знахо-
димо; можна б гадати, що поета тоді (бл. 1318-1334) ще й не допущено
було до двірського кола: не досить іще, мовляли, він уславився, не належну
ще склали ціну молодому його таланові. Тільки ж і цього не можна твер-
дити категорично: бо є газель (№ 406 : 8), де ніби міститься, через гру
словами, штучненький натяк і на Махмуда Інджу. А вже ж у № 279 : 22,
у касиді, заадресованій до Абу-Ісхака, згадується Абу-Ісхаків батько, тобто
Махмуд-шах, наче б то як живий іще. Виходить, що касиду свою звернув Ха-
физ до Абу-Ісхака ще перед його остаточним запануванням на престолі,
вдався до нього попросту як до молодого княжича, що очевидячки уже й тоді
мав у руках губернаторську силу; отже ж добрі стосунки з інджуїдським
двором міг Хафиз мати уже й за найпершого володаря інджуїдської династії.

Відомий подорожній-марокканець ибн-Батута переїхавсь по інджуїдсь-
ких володіннях 1327 року, коли наш Хафиз мав літ під трицятро і коли, вихо-
дить, талан його повинен був уже сформуватися ²⁾. Про самого Хафиза ибн-
Батута, що правда, нічого не згадує в своїй подорожі. Він знає в Шіразі
могилу шейха-Са'дія, атестує небіжчика Са'дія як визначного перського
поета, а про живого Хафиза нічого не каже. Та в ибн-Батути настільки
цікавий опис інджуїдських володіннів, де проживав поет і де виспів його
талан, що не завадить зробити з ибн-Батутиної подорожі де-котрі виписки:

„Місто Шіраз—каже ибн-Батута, вперше приїхавши туди
1327 р.³⁾—збудувалося ґрунтовно та й розкинулося на значній просто-
роні. Це—місто славнозвісне, що має велику вагу поміж іншими містами на
світі. В Шіразі є багато гарних садів та річок, які виходять ген далеко
по-за міські межі. Є там чудові базари, видатні вулиці, густо залюднені
квартали з не-аби-якими будинками. Впорядковано Шіраз—на прочуд.
Люди, що ведуть те чи інше певне ремесло, мають у Шіразі свої окре-
мі базари, де не сидять у суміш з іншими ремісниками. У шіразців
вродливі обличчя, і вони чистенько вдягаються. По цілому сході нема
міста, яке своїми гарними торговими вулицями, пригородними садами
(„бостанами“), річками і людською родою настільки наближалось б до
Дамаска, як Шіраз.

¹⁾ Інджуїдові Мас'удові-шахові присвячено кит'е № 592, а Абу-Ісхакові—газелі
№ 174 й № 279 та кит'е № 579. Але окрім того, безперечно, до Абу-Ісхака звернуто
скількись таких газелів, де володаря не названо на власне його ймення. Могли де-
котрі газелі, присвячені Абу-Ісхакові, й загубитися, бо редагувався Хафизів „діван“
на півстоліття пізніш.

²⁾ Потім, двадцятьма роками пізніш, ибн-Батута ще раз, їдучи вже з Індії, за-
вернув до м. Шіраза, і це він теж зазначає, дописуючи додаткові уваги до тих своїх
записок, які торкаються першого ибн-Батутиного перебування в Шіразі 1327 р.

³⁾ Ми користуємося тим чотирохтомовим виданням ибн-Батути, яке дали Де-
фремері та Санґвінетті,— див. т. II, Пар. 1854, ст. 52.

„Місто розкинулося на рівнині. Його з усіх боків обгортають плодові сади („бостани“), а перерізають його п'ятеро річок, що поміж ними одна має назву „Рокнабад“. Вода Рокнабадська—добра на смак, сильно холодна влітку, тепла взимку. Розпочинається річка Рокнабад з джерела, що вибігає з підніжжя однієї сусідньої гори, яка зветься „Мала кріпость“ (Колей'е).

„Найголовніший мечет у Шіразі зветься „Старий мечет“—„ель-Меджид ель-Етік“. Своею площею він належить до як-найбільших мечетів, а своею будовою—до як-найгарніших. Подвір'я його просторе, і всеньке забруковане мармуром. Як настає літня спека, те мармурове подвір'я обмивають водою що-ночі. Кожного вечора туди сходяться найпочесніші міщани та й одбувають молитву, яку годиться чинити перед заходом сонця і з надходом ночі. На північному боці того мечету є брама, яка має назву: „Брама Хасанова“¹⁾. Виходить вона на „Базар для садівини“, один з найчудовіших базарів на світі. Я просто скажу: він переважає собою дамаський „Базар коло поштової брами“.

„(ст. 54). Шіразці—люди добрячі, побожні, з чистими звичаями, а надто жіноцтво. Шіразькі жінки носять пантуфлі, а як куди виходять, то оповиваються запонами та затуляють обличчя серпанком, і нічого в них не видно з надвору²⁾. Вони люблять подавати милостину та чинити добрі діла. Варто зазначити, що понеділками, четвергами та п'ятницями тутешнє жіноцтво сходиться слухати проповідників у великому мечетові. Іноді їх збирається і тисяча, і дві тисячі. В руках вони держать віяла, і, щоб прохолодити себе од сильної спеки, вони обмахуються ними. В ніякісінькому иншому місті я ще не бачив такого великого гурту жіноцтва....

Далі ибн-Батута, наочними прикладами, доводить, що шіразці раз-у-раз держать себе не шіїтами, а добрими соннітами, принаймні їхні шановні духовні представники³⁾, і що не так тому давно, як спробував був верховний монгольський володар Мохеммед Хода-бенде (Олцзайту, 1304-1316) запровадити в Шіразі шіїтство, то шіразькі шейхи поставилися до тієї спроби дуже неприхильно, а надто шіразький кадий Меджледдін Ісмаїл (пом. 1355), син Мохеммеда, внук Ходадада, особа, що її надзвичайно поважали всі шіразці⁴⁾, в тому числі й сам султан Абу-Ісхак Інджу (1341—

¹⁾ Мабуть, на честь шіїтського імама Хасана, старшого Алієвого сина.

²⁾ Ці слова стосуються тільки до жіноцтва перського, бо про шіразьких туркенів каже ибн-Батута (т. II, ст. 66), що в них звичай—не запинати своїх обличчів: „фа інна ‘адата нисаї ль-Атракі, алля йогатіна воджуна-іонна“.

³⁾ От і поет-Са'дїй XIII в., не менше славний, ніж у XIV віці Хафиз, був сонніт, а не шіїт (див. мою „Історію Персії“, т. III, 1917, ст. 392). Тільки ж низче ми виразно побачимо, що з Хафиза був шіїт. І взагалі, вважати чисто-всіх шіразців XIV в. за суцільний соннітський гурт, ворожий для шіїтства, не доводиться ніяк.

⁴⁾ Хафиз теж дуже шанував кадия Меджледдіна Ісмаїла; пор. його „кит'ят“ під № 579 та під № 604 (про смерть кадиеву); в вид. Розенцвейга-Шванна т. III, ст. 242, та т. III, ст. 292. Взагалі в Хафиза особисті шіїтські симпатії цілком мирилися з прихильністю до окремих соннітів, навіть ворожих проти шіїтства. Прим. шіразець-філософ Азодеддін Іджій титулюється в шіїта-Хафиза (№ 579): „цар царів мудрости“, а нам відомо, що той Іджій був антишіїтським полемістом (див. у Ріє, опис. перс. рукописів Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 435).

1353) ¹⁾. Ибн-Батута дає далі характеристику султанові,—отому, як нам відомо, Хафизовому покровителеві. Крізь пишні хвали висвічує чимало дечого й такого, що ніби й не йде володареві на честь.

.....(ст. 63). Султаном Шіраза, як я туди приїхав, був достойний володар Абу-Ісхак син Махмуда-шаха²⁾. Батько назвав його „Абу-Ісхаком“ на честь святому шейхові Абу-Ісхакові Казерунському. Він—один з найкращих, яких я бачив, султанів: і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою,—людина благородної душі і прекрасних норовів. Він не гордий, тимчасом як його могутність—велика, царство—чимале, військо—по-над 50.000 душ люду. Військо—частина з турків, частина з персів. Найближча й найтісніша підпора султана Абу-Ісхака—люди з Іспагану. На шіразців він не вірить, він не бере їх до себе на службу і не наближає їх до себе. Нікому з них він не дозволя носити зброю, бо з них люди відважні, неприборкані і аж надто сміливі супроти своїх володарів. У кого з них ізнайдеться в руках зброя, того карають. Бачив я, одного разу, як джандари, себто поліціянти, захспивши якогось чоловіка верівкою за шию, волокли його до свого начальника-хакима.—„Що воно за знак?“ спитавсь я, та й почув відповідь, що в ночі його застукано з луком у руці. Одно слово, султан утісняє шіразців та й дає перевагу іспаганцям, бо шіразців боїться.....

Утиски чинилися над шіразцями і в сфері грошових справ. Тільки ж у цьому ділі Абу-Ісхак-Інджу, як видно з ибн-Батути, мав непоганих попередників, принаймні під час династичного *interim*, коли його батька Махмуда-Інджу змістив був монгольський уповноважений:

„(ст. 65). Шіраз—одно з найдоходніших міст на світі. Хаджджі Кивамеддін-тамгаджі, головний завідувач податкових оплат³⁾, оповідав міні, що перед Абу-Ісхаком намісник монгольського верховного хана стягав із Шіраза по 10.000 срібних дінарів щоденно. Коли перекласти ці гроші на нашу золоту магрибську рахубу, то вийде 2.500 золотих дінарів.....

¹⁾ Ибн-Батута каже про себе, що, аби мати щастя іще раз лицезріти святого Меджdedдіна, він за двацятьо літ (1347 року) знов заїхав до Шіразу, і тоді йому довелося бачити, як сидів перед шейхом у шанобливій позі султан-інджуїд Абу-Ісхак. Див. т. II (1854), ст. 62; та й т. IV (1858), ст. 311-312.

²⁾ У ибн-Батути: „син Мохеммеда-шаха“; та певне, що треба читати: „Махмуда-шаха“ (в Кінієвому додатку до „Таріхи Гозіде“ теж у ряди-годи це ім'я „Махмуд-шах“ замінюється ім'ям „Мохеммед-шах“: див. факсим. вид. Ед. Бравна 1910, л. 622). Підкреслити тут треба, що отого 1327 року, коли ибн-Батута вперше завітав до Шіразу, Махмуд-шах іще був живий (пом. 1334 р.); але, очевидно, фактично держав шіразьку владу в своїх руках Абу-Ісхак, якого ибн-Батута й титулує „султан“. Цей самий факт Абу-Ісхакової влади 1327 року впливає і з того, що пише ибн-Батута вже в 1347 році, себ-то двацятьма роками пізніш, уже як завітав він до Шіраза вдруге: „Ми прибули в Шіраз (748=1347 р.) і довідалися, що шіразький султан Абу-Ісхак іще панує тут, а так само шейх Меджdedдін іще живий, тільки що вже темний на очі“ (т. IV, 1858, ст. 311-312). Ясно, що ибн-Батута рівняє тут становище 1347 р. з тим, яке фактично було двацять тому літ.

³⁾ Цей тамгаджі (по арабськи „сакхіб ‘іяр“, себ-то монетний пробірщик) Хаджджі Кивамеддін (пом. у серпні 1363 р.) був пізніш, уже як не стало інджуїдської влади в Шіразі, везіром у нової шіразької династії мозафферидів, а саме в шаха-Шоджа, і Хафиз часто виславля Кивамеддіна як свого вельможного покровителя.

.....(ст. 71). Султан Абу-Ісхак задумав був збудувати палати з терасою, такою як у хосроїв, та й загадав шіразцям, щоб вони заходилися копати фундамент. Кожен узявся до роботи. Всі ремісничі цехи ішли на-зводи один перед одним у справі, і бажання переважити інших дійшло до того, що люди для перетягання землі робили шкурятні коші, оббиті золотканим шовком. Такі самі розкішні робилися попони для в'ючаків та навішували на них торби-бесаги. Декотрі шіразці казали зробити собі для праці срібні лопати, уряджували ілюмінацію з восковими свічками, вдягали копаючи землю найкращі свої вбрання, підперізувалися шовковими хвартухами. Султан дивлявся до їхніх робіт з одного дозорного місця. Міні довелося бачити це будівництво тоді, як воно вже звелося по-над землею, так, локіт на трое. Відколи закладено було фундаменти, для міщан скасовано було будівельну повинність, і з'явилися найняті робочі люди, цілими тисячами. Чув я од міського правителя, що більшість міських податків іде на цю будову.....

Деяку науку можна витягти й з того, що оповідає иби-Батута про релігійний настрій у Шіразі за молодих Хафизових літ:

.....(ст. 77). Кажучи про позначні пам'ятники в Шіразі, треба згадати священну гробницю Ахмеда иби-Муси, п'ятого нащадка Алія, нехай буде над ним ласка Господня. Ця могила має високу шану в шіразців, і в ній вони добачають своє благословення, од її благодати сподіваються милостей Господніх¹⁾. Таш-хатуна, мати пануючого султана Абу-Ісхака, вибудувала коло святої гробниці велику школу-медресе та обитель, де подорожні знаходять чим підживитися. Коло усипальниці раз-у-раз голосно читають Коран тямучі коранські читачі, та й звичайно що-понеділка приходить сюди в-вечері сама хатуна. На такий вечір збираються сюди кадії, законознавці-богослови, та нащадки давньо-ісламських значних родів—„шеріфи“. Отих останніх е в Шіразі більше, ніж деє на світі. Чув я од свідків, гідних віри, що шеріфів у Шіразі, котрі здобувають платню, знайдеться по-над 1400 душ, дорослих і малолітніх; їхній „накіб“ (представник)—Азод-ед-дін Хосейній. Згуртувавшись коло священної гробниці та порозподілявши поміж собою листи з Корану, всі ті люди перечитують тут божу книгу аж до кінця, і поміж ними визначаються прегарні голоси читальників-професіоналів. Далі одбувається трапеза, подають страву, садовину, солодке („хельва“), а тоді, як люди поїдять, бува проповідь. І це все одбувається в часі між південною молитвою та вечірньою. Хатуна тим часом міститься в окремій горішній світлиці, що її заґратовані вікна виходять в мечет. На-прикінці, коло гробничних дверей, наче коло брами царських палат, б'ють в барабани, грають на сопілки, сурмлять у сурми.

.....(ст. 84). Є в Шіразі низка інших гробниць, і всі вони—в середині міста, так само як і більшість могил самих міщан. Коли шіразцеві-хазаяїнові помре син або дружина, хазаяї улаштовує для вмерлого усипальницю („тюрбе“) в одній з хат свого дому та й хова його там. Він застеляє тую кімнату матами та килимами, і ставить багацько

¹⁾ Можна бути певному, що наявність такої могили в Шіразі завсіди повинна була допомагати тому, щоб серед шіразців, навіть коли вони вважали себе за добрих соннітів, держалися широкі шіітські симпатії.

свічок коло голови, та ніг небіжчикових, і пророблює з тієї кімнати двері на вулицю та вікно з залізними ґратками. На такі двері заходять до небіжчика читальники Корану та й читають святу книгу гарними голосами. В цілому всесвітті нема людей, щоб вони читали Коран кращими співучими голосами, ніж шіразці. Після похорону сім'яни дбають про усипальницю, застеляють її килимами, засвітлюють у ній лампади: небіжчик наче й не перестає жити з ними. Міні переказували, що для вмерлого готують і далі його щоденну пайку їжі та й роздають убогим на помин його душі.

Про те, як ставляться шіразці до Корану, іде й далі мова у ибн-Батути:

„(ст. 85). Довелося міні якось перейти одним з базарів міста Шіраза, та й углядив я там мечет, чепурненько збудований, гарненько застеляний килимами. В нім було багацько списків Корану в шовкових шабатурках, і складено їх було на окремому кріслі. На північному боці мечета побачив я келію з заґратованим вікном, що дивилося на базар. Там стояв шейх, прекрасний на постать, у гарній одежині. Перед ним лежав рукопис Корану, а він його читав. Я вклонився шейхові та й підсів до нього. Він узяв мене розпитувати, чого я приїхав до Шіразу. Я все йому одповістив і, з свого боку, теж запитався, що то за мечет. Як виявилось, заснував його він сам і наділив туди багаті вклади на читальників Корану та на інших людей, а келія, що я туди до нього зайшов на розмову, знаходиться на тому місці, де буде його могила, коли Бог судить йому вмерти в цьому гóроді. Далі він одгорнув килима, що на ньому був сидів; під килимом була могила, ушита дерев'яними дошками.

Бистроокий подорожній міг би був додати, що в шіразців XIV в. малися писані всезбірки з життєписами тих святих та вчених людей, котрих поховано в Шіразі¹⁾. Коли вірити заголовкові однієї з таких праць, складеної в Шіразі за Хафизових часів: „Гезар мезар“ = „Тисяча свв. могил“ (інакше „Гезар о йекъ мезар“ = „1001 свв. могила“), то число шіразьких історично-славнозвісних небіжчиків рівне було з числом казкових ночей Шегрезади. Декільки мавзолеїв зазначає й ибн-Батута. Один—цікавіший од інших:

„...“ (ст. 87). До пам'ятників, що порозкидалися по-під Шіразом, належить могила благочестивого шейха, якого знають під ім'ям „Са'дії“. Це був найвидатніший поет свого часу з тих, котрі писали перською мовою; іноді він виблискував писаннями і в мові арабській. Коло могили є обитель, що її збудував у цьому місці сам Са'дії. Вона гарна; в її огорожі—добрий садок. Поставлено її коло верхів'я тієї чималої річки, що зветься Рокнабад. Шейх тамечки збудував на річці невеличкі мармурові водозбори, щоб прати білизну. Люди виходять із Шіразу, щоб одвідати цю могилу, за одним ходом перуть свою одіж у річці, а тоді одходять. Так і я зробив коло шейхової могили, хай його Бог милує!...

¹⁾ Див. про ті житійні шіразькі всезбірки у Ріє в опис. перс. рук. Брит. муз. I, 1879, ст. 347. Та в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 195.

Вищенаведені виписки із шіразьких вражіннів ибн-Батути 1327-47 р. з достатньою рельєфністю обмальовують нам Шіраз за молодих Хафизових часів. Найперше кидається на-віч багатство й розкішність того міста і вся инша обстановка, що надить брати осолоду з життя, викликає безтурботне змагання сагреге діет, збирати квітки швидко-минучого щастя. Стають аж надто зрозумілими Хафизові вірші:

Підчасний! подай сюди вина, скільки залилося, бо і в раю ти не знайдеш
Берегів річки Рокнабада та рожевих квітників Моселли¹⁾.

Чому, повний екстазу, Хафиз любовно вдається й не до дами серця, а до чепурненького юнака-підчасного, або чому він, приміром, радніше оспівує „срібні ноги“ хлопчача-серцеграбіжника, ніж мініатюрну ніжку-ручку якоїсь шіразької феї, відповідь на це почасти теж можна вичитати з ибн-Батути: в Шіразі більше, ніж будь-де на сході, жінку одчужено було од чоловічого світу, і побачити ніжку або ручку принадливої шіразьки, з голови до п'ят незграбно оповитої непроглядними покривами, була справа аж надто хитро-мудра. Хафизові земляки веселилися і без жіночого товариства. Коли жіночу вроду вони бачили незапнуту, так се хіба в туркень, бо тії, каже ибн-Батута, своїх обличчів не запинають. Про красу принадних шіразьких туркень Хафизова поезія не забуває²⁾.

Разом з тим із ибн-Батутиних звісток виясняється, що й веселість у шіразців була не раз-у-раз певна. Над ними панує, може бути, більше-менше й непоганий правитель, тільки ж нелюбий для їхньої душі. Проміж ним та шіразцями—товста суцільна стіна недовіри. Задля своїх примх він ладен здирати по три шкури із щасливих шіразців, а вони раболіпно поспішаються вволюти капризну волю свого остогидлого пана. І чи не через те думка про тлінність усього світового була, як видно з ибн-Батути, надто звичайна в шіразців, і релігійне піднесення—сильне? Свята книга пророка Мохаммеда Коран, як зазначає ибн-Батута, тішилася в Шіразі особливо-високою шаною, а художнє її читання старанно культивувалося так, як ніде. До речі сказати: цілком імовірна річ, що знати Коран увесь на-пам'ять, себто бути „х а ф и з а м и“, вважалося в шіразців за справу найзвичайні-сіньку, щоденну, особливо серед хлопчаків з їхньою свіжою, прийнятною пам'яттю. З инших джерел ми знаємо, що, як помирав вельможний шіразець, то над ним читали Коран аж десятеро хафизів³⁾.

¹⁾ З газети № 8: „Егяр ан торк-и Шіразі... Бохара-ра“, вид. Брокг. т. I, ст. 43 Розенцв.-Шванн., т. I, ст. 24.

²⁾ Оспівує шіразьких туркень і Хафизів попередник шіразець Са'дїй.

³⁾ На отих десятих „солодкоголосих хафизів“ („дїв хафиз-и хїш-аваз“) вже давно був звернув увагу Дефремері, черпаючи звістку з Мірхонда XV в., в своїм мемуарі про мозафферидів (Journ. Asiat. 1845, juin, p. 462—463). Порів. у Кінія 1420 р., у факс. виданні „Таріхі Гозїде“ 1910, л. 727.

З Хафизових поезій не можна зробити висновка, щоб він, отак як інші його земляки, мав підстави скаржитися на владу династії-інджуїдів. Навпаки, зовсім очевидна річ, що до Хафиза інджуїди ставилися дуже добре. Вони, вкупі із своїми двірськими вельможами, являлися для нього джерелом надхнення. З-осібна великодушним покровителем Хафизовим був вищезгаданий остатній представник династії інджуїдів Абу-Ісхак (1341-1353; уб. 1356). До нього, ще перед його остаточним запануванням, зверта Хафиз дуже довгу свою газель, яка може швидше зватися „касида“ і тоном своїм і довжиною¹⁾; вже й вона містить у собі похвали для Абу-Ісхака, як бачиться, геть щирі. Та й пізніш, як Абу-Ісхака з його династією вже й на світі не було, а панували інші володарі, їхній хвалій Хафиз уважав ті часи, коли правував інджуїд Абу-Ісхак, за найславнішу добу в житті м. Шіраза²⁾.

— Куди, куди поділось те прихилля,
Що панувало у його гурті!

— госкно згадував поет ще в іншій поезії (№ 174).

III.

Літературний шіразький гурт в інджуїдів, бл. полов. XIV в., де розцвів і виспів поетичний Хафизів талант.

Хафизова елегія № 579 про безповоротно-минулі щасливі дні інджуїдського Шіраза, настільки може навчити і про біографію і про історію світогляду самого поета, що не завадить навести тую поезію цілу:

Як султанував володар-шейх Абу-Ісхак,
П'ятьма чудесними мужами процвітала Фарська держава.

Перший—то такий володар, як Абу-Ісхак [1341-1353; уб. 1356], добротинець країни,

Що й сам любив жити, і иншим давав тішитися життям.

Другий—то був наставник ісламу шейх [Ісмаїл] Медждеддін [ум. 1355],
Що кращого [верховного] кадія; ніж він, не затьмить небо³⁾.

Третій—нащадок праведників, [сановний] шейх Емінеддін [Джегрімійський],
Що його вдатна прониклива пильність розплутувала заплутані справи⁴⁾.

Четвертий—цар-царів мудрости Азодеддін [Джій, пом. 1355], що з-поміж своїх писанинів

¹⁾ Ця довга газель на честь молодому Абу-Ісхакові Інджу є № 279: „Сепіде-дем....—гіред“, вид. Брокг. т. II, ст. 197; Розенцв.-Шванн. I, 722.

²⁾ Див. напр. елегічне „кит“е під № 579: „Бе ‘енд-и селтенет-и шаһ шейх Ебу-Ісхақ“, вид. Брокг., т. III, ст. 189; Розенцв. III, 243. Ми нижче перекладаємо його геть усеньке.

³⁾ Про святого верховного шіразького кадія Ісмаїла Медждеддіна (вмер 1355 р., як видно з хронограми Хафизової № 604) багатоко повідає ибн-Батута (т. II, ст. 54-63; т. IV, ст. 311-312). Пор. у нас вище, ст. 6-7.

⁴⁾ Про Емінеддіна Джегрімійського згадує й Довлет-шах (бл. 1478). Він в одному місці зве ходжу Емінеддіна впливовим везіром в Абу-Ісхака (ст. 290 в вид. Едв. Бравна, 1901), а в другому місці—дуже близьким двораком Абу-Ісхаковим, що підбивав Абу-Ісхака боротися проти наступу мозафферидів (там само, ст. 293). А Хафиз у № 435 проголошує: „Про що міні журитися, коли міні на світі є Емінеддін Хасан!“

Присвятив володареві початок праці: „Стадії метафізичного пізнання“¹⁾.

П'ятий—така великодушна людина, як [везір] Хаджі Кивамеддін [Хасан, пом. 1353], що серцем був багате море,

Що позискав на світі добру славу своєю щедрістю та справедливістю²⁾.
Вони не залишили таких, як вони,—та й одійшли!..

Всесильний, всеславний Господи! помилуй геть-усіх їх!

Хоч згаданих осіб вихваляє Хафиз об'єктивно, як загальних доброчинців для цілої шіразької держави, та з елегічно-вдячного поетового тону дуже не важко поміж рядками вгадати, що вони й суб'єктивно були дорогими для його душі, як його високі приятелі, незабутні цінителі художнього його талану. І справді, з інших Хафизових поезій ми бачимо, що Хафиз був таки близькою людиною султанові Абу-Ісхакові та двом його везірам—щедрому добродійникові Кивамеддінові Хасанові та не менше певному покровителеві Емінеддінові, а окрім того—близький був ще й до інших вельмож інджуїдської династії. (От, чудову, яскраву весняну газель № 121 присвячено везірові Імадеддінові Махмудові, що 1354 року самовідречено з'організував грізний опір мозафферидам, які вигнали Абу-Ісхака з Шіраза)³⁾. Почувається, що Хафиз в інджуїдській династії був не продажний, облесливий хлібоїд, а своя широко-вірна людина.

Не менше характеристична тая теплота, з якою Хафиз, згадуючи султана-інджуїда та везірів, широко згадує теж двох учених і мудрих людей інджуїдської доби: богослова та арабіста—св. Меджеддіна Ісмаїла, і філософа-містика Азодеддіна Іджія (він-таки й арабський філолог). А вже ж їхнє релігійне визнання було не таке, як Хафизове.

Із Хафиза був шиїт, виразнісінький шиїт. Вистарчило б зазначити газель „Талі' е'яр медед конед... бе кяф“, де Хафиз має за найвищу святиню—могили імама-Алія в Неджефі (№ 349). Щоб Хафиз був їздив на прощу до звичайної святині Мекки, цього не видно ані з його життєпису, ані в його писань: але що він цілою душею переймає настрої того шиїта,

¹⁾ Адодеддін (в перській вимові „Азодеддін“) Іджій окрім „Стадій“=„аль-Мавâкіф“ (надрук. в Царгороді 1239=1824; критич. вид. Sörenson, Лпц. 1848) написав чимало інших творів філософського змісту. (Див. в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 208-209). Іджій був членом султанської ради за Абу-Ісхака (див. Кінїїв додаток до „Таріхі Гозіде“, факсим. вид. Едв. Бравн, л. 654, під 1353 р.)

²⁾ Не треба плутати цього інджуїдського везіра Кивамеддіна Хасана (пом. 1353, що зазначив і Хафиз у № 610) з другим однойменним везіром, Кивамеддіном Мохеммедом мозафферидським (пом. 1363, як видно з № 605). Турецький коментатор Судій XVI в. поплутав обох везірів-Кивамеддінів (у Судія взагалі є безліч історичних помилок та нісенітниць), і європейці, увіряючи на Судія, так само не раз і не два плутають Кивамеддіна Хасана з пізніш умерлим Кивамеддіном Мохеммедом, про якого в нас уже була побіжна згадка (ст. 7) і буде ще згадка нижче (ст. 23).

³⁾ Про повстання, яке за допомогою закликаних афганських монголів з'організував проти мозафферидської навали Імадеддін Махмуд у 755=1354 році, див. в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р., дод. до „Таріхі Гозіде“, факсим. вид. Бравн, ст. 662-663.

що їде до Кербели, до могили імама-Хосейна, це видно з № 15. Титул „хаджі“, яким величає себе Хафиз у № 663, стосується очевидячки до Хафизової прощі саме в Кербелу. Типово-шіїтське „робаї“ № 617—з благанням до імама-Алія. В шіїтському № 380-ому редакція сонніта-Судія XVI в. затерла вірш 10-ий; тільки ж того вірша, в незміненому яскраво-шіїтському його вигляді, можна прочитати, напр., у „Медж'алис ель-мо'мінін“ 1585 р.¹⁾ Нарешті є фанатично-шіїтська, аж грубо-нетерпима супроти всіх не-шіїтів, Хафизова газель, що її надписано на його грібниці в Шіразі²⁾.

Тим часом оті два вчені шіразці, св. Медадеддін та філософ Іджій, були мало того, що сонніти, ба ще й рішучі вороги шіїтству: один,—правда, це було ще за дитячих Хафизових літ,—завзято боровсь проти хансько-монгольської спроби 1310 р. запровадити шіїтство в Шіразі, як офіційне визнання³⁾, а другий писав проти шіїтства полемічні трактати⁴⁾. По-при все те, шіїт-Хафиз (навіть із короткої елегії № 579 це видно) залюбки тиснувся до них, як до шановних учителів, бажаючи просвітитися в „дарів знаття“. Можлива річ, що спільні містичні тенденції згладжували віросповідну неоднаковість поміж нешіїтами-вчителями та їхнім шіїтом-учеником.

Всебічним їхнім учеником Хафиз, що правда, не виявив себе. Бо, от, з певністю можна сказати, що окрім містицизма, тонкі правниче-богословські та лінгвістично-філологічні знаття, яких набравсь молодий поет от цих шіразьких світил, знайшли в його натурі більше підхожий для себе ґрунт, ніж філософія Аристотеля та Платона, що саме й дорога була Іджієві в своїх тонкощах. Хафиз аж до кінця свого життя заховав нахил працювати над коранотолковою всезбіркою „Кяшш'аф“ Зам'ахшарія (1074-1143), не переставав виявляти охоту до схоластичних „Мат'али“ шіразця Бейдавія (пом. бл. 1286), до філологічних енциклопедій „Миф'тах“ Саккакія (пом. 1229), що його коментував Іджій, та „Мис'бах“ хівінця Мот'арризія (1143-1213)⁵⁾,—а тим часом у царині класичної грецької філософії Хафиз любісінько примудрювався плутати високого ідеаліста Платона з грубим цніком-Діогеном та й, нічого сумняся, запевнював у своїх газелях, що любе для нього вино живе в бочці „наче Платон“ і через те могтиме викрити людині всі таємниці найвищої

1) Див. в тегранському виданні „Медж'алис“ 1299—1882 р., ст. 304.

2) В соннітській Судівій редакції, знов, нема тієї антисоннітської газелі. Та її можна знайти прим. у калькутському виданні Хафизового „Дівана“ 1858 р. (№ 314; по англійськи вона є в перекладі Вільберфорса-Клерка, т. II, Кальк. 1891, ст. 733).

3) Про цей антишіїтський опір св. Медадеддіна ми вже вище (ст. 6) наводили звістки з ібн-Батуті, т. II, ст. 59-61.

4) Про Іджієві протишіїтські писання див. у Ріє в описі перс. рукоп. Брит. Муз., т. II, 1881, ст. 435. Це ми вже зазначали на ст. 6.

5) Про це повідає Хафизів приятель Мохеммед Голь-ендам у передмові до поетового „Дівана“, що він його зрадагував; див. бомбейське вид. Хафиза 1228—1813 року. Голь-ендам наводить самі заголовки тих праць, які цікавили старого Хафиза, а про ймення їхніх авторів треба самому домірковуватися. Про „Кяшш'аф“ див. в мене в „Історії арабов“, I, 206; про „Мат'али“ шіразця-Бейдавія див. Брокельм. I, 418, № VI; про „Миф'тах“ Брок. II, 209 (комент. Іджій); про „Мис'бах“ Брок. I, 293.

мудрости (№ 306). Видко, що і Платон і Діоген залишилися відомі Хафизові з самісінької чутки, не більше.

При дворі султана Абу-Ісхака, бо ще й передше, повинен був Хафиз у своєму рідному місті зустрічати довгу низку ще інших шіразьких письменників, чи були то сухо-вчені богослови, чи художні поети; і вони, буди його знайомими, теж не могли не залишити певного впливу на його спосіб думання, на його розвиток розумовий і, з-особна, літературний.

Про марність сього світу дуже вимовно могли навчати Хафиза ті побожні суфійські улеми, які являлися й істориками шіразького некрополя, з-особна шейх Неджмеддін Махмуд (пом. 740=1339), автор арабської життійної всезбірки про похованих у Шіразі славнозвісних людей,—всезбірки, що потім відома сталася в перській переробці його сина під трагічно-принизливим заголовком: „Тисяча й одна свята могила“¹⁾. І переконання про марність світу, і разом з тим гордовиту патріотичну любов до Шіразу з його славним минулим, міг навіяти внук Зеркуба Шіразького шейх Моін Ахмед-Зеркуб, що напрацювавсь десять літ (1333-1343) зводячи до купи в один кодекс історію свого рідного міста: „Шіраз-наме“, бажаючи нею фактично довести пихатим, зарозумілим багдадцям, наскільки справедливий його вірші, писані на честь Шіразові та його славнозмітним водам річки-Рокнабада. Вірші Ахмеда-Зеркуба — передвістка або pendant до Хафизових художніх співів про той самий чудовий Шіраз з Рокнабадом. Так само як Хафиз, автор „Шіраз-наме“ глибоко був відданий султанові-інджуїдові Абу-Ісхакові, та й, швидше ніж перебігло якесь трохліття відколи остаточно запанував Абу-Ісхак у Шіразі, Ахмед-Зеркуб уже встиг скласти двохтомову історію його панування²⁾.

Автор „Книги Шіраза“, як бачимо, писав і вірші, і тим уже трохи тісніш наближавсь до людей однакової категорії з Хафизом, себ-то до поетів. Та славний був Шіраз і найсправжнішими поетами.

Один з-поміж них, професією властиво лікар („тебіб“), був мабуть чи не однолітком Хафизовим; це Джелаледдін Ахмед, якого звичайно звуть Джелалъ Тебіб (пом. старий 795=1393 р.). Поезії писати почав він передше, ніж запанував Абу-Ісхак у Шіразі: Джелалева романтична поема „Голь о Новруз“ (1333=734 р.),—трагічна повість про римську царівну Троянду та про хорасанського царенка Нововесняного,—має на собі присвяту ще Гіаседдінові Кей-хосровові Інджу, що правив у Шіразі з 1334 до 1337 р. З Джелала-Тебіба був і лірик,—те, чим він наближавсь до Хафиза. Окрім

¹⁾ Про тії свв. могили див. в нас вище, ст. 9.

²⁾ Див. про Ахмеда-Зеркуба у Ріє, перс. рукоп. Брит. Муз., т. I, 1879, ст. 204—205. Про двохтомову історію Абу-Ісхакового панування—там само ст. 205 б : 13. Що правда, „султанську“ владу мав Абу-Ісхак ще й 1327 року, коли до Фарсу приїздив був ибн-Батута.

того одна парость письменницької праці Джелія-Тебіба могла для його початкучого однолітка-Хафиза бути дуже не зайвою: трактат про правила віршової просодії, перської та арабської¹⁾.

Поміж двірськими поетами Абу-Ісхака, що гуртувалися і коло самого мецената і коло його везирів, заслуженим старцем був Хаджу Кирманський (1282 - 1352), який прибув до Шіразу довікувати свій старечий вік незабаром-таки після того, як там зовсім запаував Абу-Ісхак, та й підніс новому панові свою романтичну поему „Голь о Новруз“ (1341),—на ту саму тему, що і в Джелія Тебіба. Була це в Хаджу Кирманського одна з п'ятьох поем його „П'ятериці“, цикла, складеного в стилі класиків романтики—Низамія (пом. 1203) та, новішого, Хосрова Деглійського (пом. 1325). Старенький Хаджу, як бачиться, мав певну силу над молодшим од нього Хафизом. В одній газелі (№ 294), що зачіпає іще живого Хаджу (той помер 1352 р.), Хафиз, із тим поетичним нахабством, яке тоді загально практикувалося та й цілком дозволялося, заявляє за-для свого самопрославлення, що він своїми поезіями швидче притягне слухачів, ніж Хаджу Кирманський та Сельман Саведжі²⁾. Сельмана Саведжіа або Савейського (1291 - 1377) Хафиз навряд чи знав особисто, бо той не навідувався до Шіразу із своєї півночі; та й доволі ймовірна річ, що позаочна знайомість шіразького співака з Сельманом, поетом достиглишим і досвідченішим (народ. 1291), відбулася саме під впливом Хаджу Кирманського, який по Багдаді добре знав Сельмана й його творчість³⁾. Знов же природна річ буде — думати, що Хаджу Кирманський, очевидний поклонник недавно померлого (1325) індійського світила Хосрова Деглійського, тає само й у Хафизі викликав або, хоч, зміцнив увагу до Хосрова. Що правда, для самого Хаджу найцікавішим був деглієць своєю романтичною—епікою; тільки ж Хафиз, ознайомившись з писаннями різнобічного Хосрова, запевне найбільше піддався впливові сильної його лірики⁴⁾. А вже ж у чому можна запідозрювати по-

¹⁾ Про Джелія Тебіба див. Ріє, т. II, 1881, ст. 867. Може бути, що в газелі № 311:7 йде мова про одно з Тебібових писань.

²⁾ Про Хаджу Кирманського див. „Історію Персії“, т. III, ст. 102-104. Про Сельмана ст. 98-100.

³⁾ Не заходячи поки-що в даліші висновки, підкреслім цікавий факт, що Хафизова газель № 281, де ми маємо любовний діалог, знаходиться вся цілком у дівані Сельмана Саведжіа (хоч, може, це сталося й з вини редакторів), а в № 19 (написаному вже аж за підстарюватих Хафизових літ) п'ять Хафизових віршів збігаються з такими самими віршами Сельманової хвалебної касиди. (Про це ще в нас буде мова низче, на ст. 32). На цей факт звернув увагу ще коментатор Судій XVI в. (булак. вид. 1834 р., т. II, ст. 287, та т. I, ст. 63). Повну компліментів на честь поетичному таланові Сельмана Саведжіа Хафизову поезію „кит'є“ (№ 612) див. в вид. Брок. III, ст. 206; вид. Розенцв. т. III, ст. 308. А № 294, хоч ніби хоче принизити Сельмана, по суті високо хвалить його талан.

⁴⁾ Судій-таки (т. III, ст. 420) підкреслив, що Хафизове „робаї“ № 669 цілком збігається з такими самими віршами Хосрова Деглійського. Звичайно, що за це міг би бути винен попросту редактор „Дівана“. Вимовніша річ—схожість у загальному тоні й стилі поміж Хосровом Деглійським, що жив раніш, і Хафизом, що жив пізніш.

середничий літературний вплив Хаджу Кирманського на Хафиза, так се в тому, що Хафиз, чистий лірик, виявив як-найдужче тяготіння до епіка-Низамія XII в., того зразкового ідеала в Хаджу Кирманського. Аж до кінця Хафизового життя старовинний Низамій залишився для нього взірцевим наочним підручником поетичної елегантності¹⁾.

Звичайно, що з аптекарсько-математичною точністю зважити всю міру того впливу, який міг мати Хаджу Кирманський на Хафиза, нема ніякісінької спроможности; безперечно тільки, що проміж старим Хаджу Кирманським та молодшим од нього Хафизом існували поетичні взаїмовідносини, і Хафиз складав добру ціну Хаджу Кирманському. Інші шіразькі поети, навпаки, дозволяли собі чималенько глузувати з кирманського дідуса. Обвинувачували його, що він краде вірші в Са'дія XIII в. (ох, і Хафизові можна було закинути, що він Са'дія обкрадає!)²⁾. Поміж тими, хто дозволяв собі кепкувати з Хаджу Кирманського, був лірик-панегірист Абу-Ісхака Гейдер-шіразець, деє певне Хафизів одноліток³⁾; та мабуть зазнавав Хаджу доброї халепи і од Обейда Заканського.

Обейд Заканський (пом. 1370), теж Хафизів спільник серед меценатського кола султана Абу-Ісхака, мав там окреме місце. Обейд—автор і ліричних поезій, і дуже непристойних „Жартів“, сатиричної повістки „Про мишей та kota“ (=як миші kota довали), і т. и. В творах отого другого розбору є в Обейда Заканського, поруч простацьких непристойностей, чимало поважної громадсько-сатиричної терпкості, випрямованої і проти клерикалів, і проти заможних класів („буржуазних“, як на теперішню термінологію). В цій точці він близько дотуляється до Хафиза. Безсоромного Заканія ріднить із соромливо-лагідним ліриком Хафизом спільна виявнича течія, спільна глибока огида проти лицемірного правовірного духовництва, що торгує молитвуваннями, спільна огида проти фальшивих святихників—дервішів, проти ненажерливого купецтва, яке дбає про самісінькі гроші та зиск, і т. и.⁴⁾.

Варто було б вяснити, чи вже мав якусь причетність до Шіразу за інджуїдських Абу-Ісхакових часів дуже барвистий поет-суфій шейх Імад-Факіг Кирманський (пом. 1372=773), автор численних поетичних викладів суфійської доктрини („Книга любови“ 1322 р. „Книга товариської приязні“ 1331, „Світоч правдивої путі“ 1349, і т. и.)⁵⁾. Про його стосунки з

¹⁾ Вплив Низамія XII в. на Хафиза ми освітимо низче, на ст. 18-19.

²⁾ Про Хафизові позички од Са'дія буде мова низче, ст. 19.

³⁾ Про Гейдера Шіразького XIV в. див. в „Історії Персії“ т. III, ст. 104.

⁴⁾ Докладно про Обейда Заканія див. в „Історії Персії“, т. III, ст. 105-109.

⁵⁾ Про Імада (Імадеддіна) Факіга Кирманського див. а) Ouseley: Biograph. notices of persian poets 1846, ст. 195-200 (за Довлет-шахом);—б) Defrémery в Journ. Asiatique 1858, квіт.-май, ст. 411-413 (за Джамаєвим „Бегаристаном“ та Хондеміром);—в) Rië, опис. перс. рукоп. Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 869 та 871;—г) Eté в опис. перс. рукоп. Bodleian Library, Оксф. 1889, ст. 573-575;—д) він таки—в Grundriss der iran. Philologie т. II, 1896, ст. 299.

Хафизом ми знаємо лиш за пізнішої доби (в 1360-их рр.),—і тоді Хафиз уже дуже неприхильно дививсь на Імада, отого,—гадав він,—огидного, лицемірного святенника-суфія з загребущими руками, що наставляє людям те-нета-пастку (№ 122). Тільки ж, якими очима глядів Хафиз на Імада за епохи інджуда Абу-Ісхака, це залишається для нас невідомим. По-за очі він міг, запевне, його знати, і читати його твори, та й, іще далекий думки—бачувати Імадеддіна своєю сатирою, Хафиз за першої половини XIV в. щирісінько міг навіть де-чого навчатися з Імадових писань.

З більшою певністю можна гадати, що Хафиз читав „Ехлâқ-и Зегіріййе“, = „Зегірову етику“, той „домострій“ про етику й політику, що його написав Фетхаллах-шіразець, незадоволений з давніших „домостроїв“, бо вони всі, мовляв, надто довгі й розволікли. Автор присвятив своє домо-стрійне писання „Ехлâқ“ одному з Абу-Ісхакових вельмож, емірові Зегіреддінові, що його Абу-Ісхак настановив на везіра 1347 року¹⁾,—і Хафиз у своїм „китє“ № 583, де ми бачимо прохання до якогось вельможі, згадує про книгу „Ехлâқ“, очевидно, як про недавню літературну новинку та й цитує з неї розділ (чи розділи): „Вірність і щедрість“²⁾.

Усі згадані письменники доволі виразні реальні показчики тих живих літературних віянь першої половини XIV в.,—тих і вчених і поетичних настроїв, що серед них розвивсь, розкішно зацвів і достиг та й характерно визначивсь Хафизів талан. Тільки ж і старе письменство Хафиз теж читав, і воно так само одбилося на нім.

Хафиз кохався в національному епосі „Шаг-наме“ Фирдовсія X в., та й не один раз він у своїй ліриці згадує ймення любих і нелюбих типів з тої „Книги царів“: епічні Сіяmek, Джемшід (цей аж з п'ядесятеро разів!), Ферідун і його сини-братовбійці Сельм та Тур, Минучигр, Зов, Ростем, Ефрасіяб, Кей-Кобад, Кей-Кавус, Сіявош, Кей-Хосров, і ин.—так і витикаються з Хафизових газелів. Навіть чорта він часто зве по давньоіранському: Агриман (№ 189, № 435, № 506 і ин.). Характеристично, що в солодкому соловейковому співанні вчувається Хафизові мова пеглевійська (№ 517).

Окрім Фирдовсія X в., складав Хафиз ціну й иншим перським класикам.

¹⁾ Про це везірство див. в Кінієвій (чи Конбієвій) „Історії мозафферидів“ 1420 доданий до „Таріхі Гозіде“ (факс вид. 1910). л. 640-641.

²⁾ Ріє, описуючи рукопис „Ехлâқ-и Зегіріййе“ Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 865), заявляє, що нема змоги встановити, коли жив автор і його патрон, бо „no notice of that prince (=про Зегіреддіна) has been found“. Невільничче йдучи за Ріє, Еге в Grundriss der iran. Philol., т. II (1896), ст. 350, таксамо каже про „Ехлâқ и Зегіріййе“, як про писання, „dessen Zeitalter ich nicht bestimmen lässt“. Кінієва вставка в „Гозіде“ дозволяє нам знайти на це належну відповідь.

Для завдань панегіричних ставив він собі за зразок (№ 294) Зегіра Фар'ябського XII в. (бл. 1156-1201), що його ймення в царині хвалебної поезії зробилося в персів мало не специфічним епітетом¹⁾.

Поетичний стиль властиво-суфійський виробивсь у Хафиза не тільки через зносини з живими віршеписами-суфіями XIV в., ба й через читання старовинних класиків суфійської поезії. Великий перський містичний поет Сен'ай (1048—бл. 1141) був у Хафизових очах (№ 549) найвищим і найблагороднішим поетичним таланом²⁾.

Що над Хафизом мав велику силу шейх Низамі XII в.³⁾, про це ми мали побіжну нагоду згадати вище, додаючи в тому можливий вплив на Хафиза од Хаджу Кирманського. Хоч з Хафиза найчистіший лірик, але „незми Низамі“=„Низамієве віршування“—то для Хафиза незрівнянний, недосяжний зразок поетичної елегантності (№ 499, № 686), дарма що з Низамія був поет романтично-епічний, а не ліричний⁴⁾. Хафиз цитує заголовки Низамієвих поем (напр. „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниця тайн“, у № 219), він дословно позичає віршовані видержки з Низамія (прим. з „Іскендер-наме“=„Александрії“ в № 686)⁵⁾. А вже ж Низамієві закохані пари з їхніми стражданнями (Меджнун та Лейла, Хосров та Шіріна з Фергадом)⁶⁾, або епізоди з „Іскендер-наме“—незмінно⁷⁾ фігурують у Хафизових ліричних газелях, як вимовні ілюстрації для душевних його переживань. Звичайно, не можна заперечувати, що Низамі міг таки справді дорогим бути для Хафиза з багатьох літературних поглядів, чи то як романтичний автор художніх любовних повістей, придатних своїм стилем і для газельної лірики, чи так само і як автор дидактичної „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниці тайн“ (№ 219) і поеми про марність усенької земної велич-

¹⁾ Про Зегіра Фар'ябія див. „Історію Персії“ т. II (М. 1912) ст. 31-32. Джамі XV в. в „Бегаристані“ (Царгор. 1311=1894, ст. 88) безперечно додає на Хафизі певний вплив од Фар'ябія, бо каже, що вірш у Хафиза ллється вільніш, як у Фар'ябія.

²⁾ Про Сена'я — ст. 115-120 в „Ист. Персии“, т. II.

³⁾ Про Низамія (пом. 1203)—„Ист. Персии“ т. II (1912), ст. 161-240.

⁴⁾ Хафизова газель № 499 (вид. Брокг. III, ст. 107; Розенцв. III, ст. 18; Вільберф.-Кл. т. II, ст. 822) має риму „амі“, і через те можна було б іще думати, що ім'я „Низамі“, а не яке инше, могло з'явитися там почасти й задля рими. Тільки ж у № 686, себто в „Книзі виночерпця“ (вид. Брокг. III, ст. 251; Розенцв. III, ст. 490; Вільб.-Кл. II, ст. 992) Низамі згадується по-за всякою римою, і тут просто сказано на-прикінці, що рівного Низамієві не було віршівника в нашому старому світі.—Що правда, ім'я „Низамі“, яке має того самого коріння, що й слово „незм“ (=віршування), само собою аж просилося для хитро-мудрої, вузлуватої гри словами („зи незми Низамі“).

⁵⁾ Це—в тій самій „Книзі виночерпця“. Хафиз попросту цитує три Низамієві двустишся, щоб ними закінчити свою „Книгу виночерпця“.

⁶⁾ без „Сьомох вродниць“ Беграма-г'ура, хоч сам Беграм-гур і згадується (№ 328 та № 690).

⁷⁾ більше, як 40 разів.

ности й земного щастя: „Іскендер-наме“ (№ 686 і багато инш.) ¹⁾. Тільки ж, по-при все те, нераз насувається читачеві-історикові ще й інакша думка: може бути, для Хафиза з його непригасимими шіїтськими симпатіями принадною була й сама особа Низамієва? може бути, для його душі близький був сам образ отого поета-шіїта, засудженого жити самотником серед палкої соннітської людности м. Г'янджі?

Шіразця-Са'дія, свого земляка, що помер за скількиє літ перед тим, як Хафиз мав народитися на світ, Хафиз у своїх віршах не згадує. Але й Са'дія він читав пильно, бо навіть позичав із Са'дієвої лірики декотрі вірші для своїх газелів, тільки що не зазначав того (себ-то мовчки обкрадав Са'дія) ²⁾.

Студіював Хафиз, звичайно, й великого містика Джемшідіна Румія (1207-1273). В одній з газелів (№ 517) зве себе поет деревішем-мовлевієм, себ-то визнає, що належить він до ордену Джемшідінового. В иншій газелі він виразно натякає на мовлівійські „радіння“, з флейтою (№ 562). Ще, знов, із иншої газелі (№ 129), де Хафиз живовидячки грається словом „іраці“ ³⁾, видно, що мав у нього пошану й Джемшідінів сучасник поет Іракий. Той поет XIII в. приїздив був до малоазійської Конії саме тоді, як там Джемшідін Румійський був іще живий, і писав Іракий у дусі ідей мовлівійського гурту ⁴⁾.

Так от під такими рясними літературними і літературно-науковими впливами, і сучасними для Хафиза і давніми, формувавсь у Хафиза його світогляд і розвивавсь та міцнішав його письменський талант.

Суфійським послухником, як ми вже знаємо, зробивсь Хафиз між 1326 - 1345 р. ⁵⁾. Таким чином, за Абу-Ісхакового панування (1341 - 1353) був з Хафиза безперечно не якийсь легковажний поет-гедонік, ба людина споважніла, цілком дозрілого віку, шановний автор вселюдно-визнаних талановитих віршів,—одно слово, уже той славнозвісний Хафиз, якого знають нащадки. Серед поетів Абу-Ісхакового двора він, живовидячки, був найяркіша, першорядна зірка. Навряд чи може виникати сумнів, що

¹⁾ Згадка про Олександра Македонського трапляється в Хафиза, щось, аж 16 разів.

²⁾ Пор. Хафизову газель № 9:7 з однією з-поміж Са'дієвих „Бедайн“ (ст. 107, № 77 в бомб. вид. Са'дієвих „Колліят“ 1301—1884 р.); № 170:5—з Са'дієвими „Теййибат“ (ст. 80, № 359); № 8:7—теж з „Теййибат“ (ст. 86, № 383). Приклади, де дословно збігаються Хафизові вірші з Са'дієвими позначив Едв. Бравн в розділі про Са'дія в „A literary history of Persia“, т. II, Лонд. 1906, ст. 538-539.

³⁾ Слово „іраці“ визначає: а) месопотамський (ірацький), б) певний музичний наспів, в) поет Іракий XIII в.

⁴⁾ Про Іракія (пом. після 1287 р.) див. в „Історія Персії“, т. III, 1 (1915) ст. 81. Огляд його писань див. у Ріє, пере. рукописи Брит. Муз., т. II (1881), ст. 594.

⁵⁾ Див. 1-шу примітку на ст. 3 за присвячену везірові Тураншахові (1366—1385) газель № 383, де сказано, що буде тому над 40 літ, як зробивсь Хафиз послухником.

значна, мабуть чи й не більша, частина Хафизового дівана склалася саме за інджуїда Абу-Ісхака. І до того це була, запевне, взагалі найдаровитша частина дівана; не диво було-б, коли б після її написання поетова творчість почала вже була переламуватися й на гірше, хилячись до занепаду. Адже ж як допанував Абу-Ісхак (1353), було Хафизові літ під п'ядесятеро, або й над п'ядесятеро. Відома ж річ, що після такого віку і фантазія і талан у людини починають уже й слабшати, дарма що численність писань, які людина після того творитиме, може бути ще чималенька або й значна.

Не буде ніякісінької пересади — сказати: найкращий Хафиз — це той, що оспівував інджуїдів і, з-осібна, Абу-Ісхака, а не той, що творив опісля.

IV.

Династія мозафферидів у Шіразі (з 1353 р.) за достиглих Хафизових літ; вона прихильно ставиться до поета. Шанують старого Хафиза й чужоземні володарі: тебризо-багдадські джелаїриди та всякі удільні пани Індії.

За підстарюватих і старечих Хафизових літ, коли інджуїдів у Шіразі не стало, а з Хафиза був уже цілком поважний суфійський шейх, ми його бачимо в добрих зносинах з іншими, замість інджуїдів, пануючими володарями-меценатами та з їхніми везірами й вельможами. То сьому, то тому з-поміж них присвячує він де-котрі свої газелі та вдячно згадує їхні ймення.

Головним чином це були члени місцевої династії мозафферидів¹⁾. Історично виступає ця династія ще за молодечих Хафизових часів, бо, тоді як у Шіразі і в провінції Фарсі були панувати інджуїди, в інших місцях південної Персії першої половини XIV віку сиділа друга перська династія: мозаффериди тії. Емір Мобаризеддін-Мозаффер (з 1314 року)²⁾ був попереду не самостійником, — тільки, так само як і Інджу, намісником верховної монгольської династії гулагідів; та далі зробивсь фактично незалежним од монгольських ханів; а потім, як у половині XIV в. (1344) гулагідський рід вигас, то емір ибн Мозаффер і його династія мозаффериди могли вважати себе за зовсім самостійних володарів і заходилися об'єднувати південну Персію під своєю рукою. Щоб підкреслити своє небажання рахуватися з тим

1) „Місцевої“ — в тому розумінні, що ця сім'я жила тут у південній Персії ще з попереднього, XIII віку. А насправду були мозаффериди родом з Хорасану і покинули його тоді, як туди насували монгольські орди страшного Джингіс-хана. Див. „Історію мозафферидів“ Кін'я 1420 р. при „Таріхї Гозїде“, факс. вид. 1910, л. 616. — Начерк історії мозафферидів дав по французьки Дефремері в Journ. Asiat. 1844 р. (août, р. р. 93—114) і 1845 (juin, р. р. 437—468): кінцем він ще не мав змоги користуватися, а будував свій елаборат на „Зефер-наме“ Тимурового дієписи Шерефеддіна, на всесвітніх компіляторах: Мірхонді (кінця XV в.), Хондемірі XV-XVI в. та на сефевідській обробці „Лобб ет-теваріх“ 1541 р.

2) Точніш — ибн-Мозаффер, бо просто Мозаффером звався його батько.

політичним становищем і тими політичними нормами, які встановлено було од монголів, мозафферидська династія вимовно зазначала свій розрив з монгольськими традиціями тим чином, що склала підданчу (звичайно, чисто номінальну) присягу на вірність тому нащадкові багдадських аббасидських халіфів, який жив тоді в мамлюцькому Єгипті, куди монголам не сила була дістатися. Вже літ сто ніхто в Передній Азії про аббасидських халіфів не згадував, бо відколи Джингізів син Гулагу-хан завоював своїми монгольськими військами Багдад 1258 року і повбивав членів халіфської сім'ї, всі були вважали, що багдадський халіфат геть скасовано. Тільки єгипецькі султани-мамлюки, монголам ворожі, дали притулок у своєму Каїрі для сім'ї одного з аббасидів, що втік од лютої монгольської різанини й руїни, та й визнали за ним священний сан „халіфа“, аби мати в його особі найзаконнішу підпору для своїх політичних змагань. І ото тепер у половині XIV в., точніш—1354 року, мозаффериди в своїй південній Персії заходилися поминати на екстеніях („хотбах“) забуте ім'я аббасидського халіфа, єгипецького втікача. Це вони вчинили саме в розгарі своєї боротьби проти всього того, що нагадувало монгольську владу¹⁾, в тому числі й проти інджудів, які колись були здобули провінцію Фарс і її столицю Шіраз із монгольських рук та й самим фактом свого існування перебивали мозафферидам заокруглити свою південно-перську державу.

Ще 1353 року найперший з-поміж самостійних мозафферидів, підставитий Мобаризеддін Мохеммед-Мозаффер (1314-1358) захопив інджудську столицю, рідне Хафизове місто Шіраз, далі заволодів іще й другими містами Фарської провінції, де був панував султан Абу-Ісхак Інджу, а тоді, у 1356 році, самого Абу-Ісхака, отого щирого Хафизового прихильника, скарано було на смерть. Шіразці побачили над собою такого пана, що протягом життя свого скарав на смерть щось вісімсот душ люду, та й не одного з тих людей убив своїми власними руками. — „Часом було читає емір Мобаризеддін святий Коран“, повідав про нього той духовник, що завсіди перебував коло нього, „і ото, при моїх очах, приводять до нього винних. Емір кидає тоді пресвяту книгу, повбиває тих людей власною рукою, та й заразівськю знову вдається до свого побожного читання“²⁾. Та довелося Мобаризеддінові зазнати лиха од своїх-таки дітей. Ледві зминуло два роки відколи він скарав інджуїда Абу-Ісхака, йому самому, Моба-

¹⁾ Докладно про це див. в Кієвській „Історії мозафферидів“ 1420 р. при „Таріхн ґозіде“, факсим. вид. 1910, л. 663.—Звичайно, що цей факт занотують і пізніші компілятори, такі як Мірхонд кінця XV в. та його внук Хондемір.

²⁾ Характеристика Мобаризеддіна Мохеммеда, з отими подробицями—у Дефремері: Journ. Asiat. 1844, août ст. 113—114 (за Мірхондом кінця XV в., Хондеміром та „Лобб ет-теваріх“ XVI в.). Кієвскою „Історією мозафферидів“ (л. 620 факс. вид.) Дефремері ще не мав змоги користуватися.

ризеддінові ибн-Мозафферові, вибрав очі рідний його син шах-Шоджа⁴, захопивши батька саме тоді, як той побожно читав святий Коран¹). На шіразьському престолі запанував шах Шоджа⁴ (1358-1384).

Хафізову душу ці всі події приголомшили. Він широко й зворушливо оплакав загибель скинутого інджуїда Абу-Ісхака²) та й, здається, не захтів шукати ласки в його вбийці, Мобаризеддіна ибн-Мозаффера: принаймні, ми не бачимо в Хафізовому „дівані“ ніяких од на честь новому володареві Шіраза³). А от як скинув ибн-Мозаффера син його шах-Шоджа⁴ та й вибрав йому очі, рідному батькові своєму, то Хафиз одгукнувся на цю подію наче б елегійною поезією (№ 574), де не зміг навіть добре приховати своїх радощів з того, що, от, осліплено й усемогутнього царя, „який без причини кїдав володарів у в'язницю та й без усякої провини рубав їм голови⁴)“,—виразний натяк на долю Абу-Ісхака. А далі цілком по інакшому поставивсь Хафиз до шаха-Шоджі, отого батькового осліпителя: на його честь ми маємо в Хафіза з десятків похвальних поезій⁵). Та одтоді вже мабуть і не мав він причин скаржитися на недостатню пошану в мозафферидській династії. Шах-Шоджа (1358-1384) був виродок, се так; він не тільки батькові вибрав очі, бо й своєму рідному синові зробив те саме⁶); тільки ж разом із тим була з нього людина безперечно талановита⁷), навіть не поганий поет-естетик⁸), що вмів скласти ціну й иншим поетам. І отож як шах-

¹) Подобиці про ибн-Мозафферове осліплення--в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р., при „Таріхї Гозіде“ факс. вид. 1910, л. 680.

²) Елегія на смерть Абу-Ісхака—№ 174: „Йад бад...—буд“ (вид. Брокг. т. II, ст. 94; Розенцв. I, 454). В Судівій редакції (а через те і в європейських виданнях Хафізового „Дівана“) нема того дуже щирого хронограмного Хафізового „кит'е“ на Абу-Ісхакову передчасну смерть, яке в Європі, надрукував, здається, тільки Едв. Бравн (див. вкорочений англ. переклад „Таріхї Гозіде“ і Кінієвої „Історії мозафферидів“, Лейд. 1913, ст. 173, в примітці).

³) Цілком можна повірити авторові „Меджаліс ель-‘ошшāq“ (1503-1504 р.; див. меджліс 40-ий) та Хондеміровому „Хебіб ес-сіер“ 1524-1528 р. (т. III, джоз' 2-й), що в газеті № 57 висміяно Мохеммеда ибн-Мозаффера під глузливим прозванням „мохтесиб“ (=поліційний пристав).—Але добрим словом згадується в Хафіза Борганеддіна ибн-Абульмеалі (№ 571), що був великим везіром у ибн-Мозаффера з 1355 року (Кіній, л. 635).

⁴) Кит'е про те, як син вибрав очі рідному батькові, під № 574, див. в вид. Брокг. т. III, ст. 186; Розенцв. III, 230.—Треба стерегтися тих безглузких історичних пояснень, що дає турок Судій XVI в. (булак. вид., т. III, ст. 377).

⁵) Після згаданого № 574 вихваляє Хафиз шаха-Шоджу (Джеляледдіна Абульфевариса) в № 113, № 241, № 327, № 333, № 344, № 345, № 346, № 691. Безперечно, не до кого, як до Шоджі, звертається Хафиз і в декотрих безименних газелях, напр. у № 326.

⁶) Про синове осліплення—Кіній: „Історія мозафферидів“ 1420 р., факс. вид. при „Таріхї Гозіде“ (Лейд. 1910), л. 724.

⁷) Цікаво завважити, що, ледві зминув шахові-Шоджі дев'ятий рік його життя, вже він знав цілий Коран на пам'ять (Кіній: „Історія мозафферидів“, л. 683),—себто був з нього „хафиз“.

⁸) В Кінія (л.л. 683-684) наведено й зразки шах-Шоджаєвих віршів, мовою арабською й перською. Наводяться вони і в антологіях (прим. в „Атеш-кяде“, вид. Бланд, ст. 19-20).

Шоджа, так і після нього остатній володар з династії мозафферидів, що його скинув Тимур, шах Мансур шіразо-іспаганський (1388-1393) походилися із старим Хафизом, очевидно, дуже сердечно¹⁾. Принаймні, обом їм вимовляв Хафиз аж надто високі похвали в газелях, а шахові-Мансурові присвятив і свою „Книгу виночерпія“ (№ 686). Хоч, правда—писав він і такі елегійні поезії, де чується невикорінима щира туга й за незабутніми інджудськими часами²⁾.

До речі сказати: шах-Шоджа, поет *bon vivant* та опійний курець, що й помер з перепою³⁾—навіть щоб він мав особистий нахил втішатися Хафизовими газелями не в простому дословному їхньому розумінню, а в містичному, аллегоричному витолкуванні.

Анекдоти⁴⁾, правда, переказують, ніби шах-Шоджа⁵⁾ взагалі незугарен був набиратися широї насолоди з Хафизової поетичної творчості, бо мав проти нього сильну *jalousie de métier*. Тільки ж чи дуже можна вірити тим анекдотам, які не надто миряться з похвальними Хафизовими одами до шаха-Шоджі?⁶⁾ Та будь-що-будь, коли самого шаха-Шоджу ми залишимо під сумнівом, то нема сумніву (бо це цілком видно з Хафизових віршів)⁶⁾, що один з вельможів шаха-Шоджі, його везір Кивамеддін Мохеммед (пом. 1363) зробив Хафизове життя дуже відрадісним. Гадають, він мав подбати навіть про те, щоб у шейха-Хафиза, „сонця віри (Шемс-ед-дін)“, було таке приміщення або аудиторія, де шейх міг би подавати своїм послухникам всякі науки і, так само, витолковувати їм містичне розуміння своїх власних віршів, якого звичайні читачі не спроможні второпати. Тільки ж, ця звістка—збивчива та й іде з більше ніж каламутного історичного джерела⁷⁾.—Після Кивамеддіна Мохеммеда везірував у мозафферидів в Шіразі

¹⁾ На честь Мансурові—№ 282, № 380 (коли покладатися на коментаторів), № 418, № 438, № 453, № 456, № 578, № 686 („Сагі-наме“).

²⁾ Див. вище, ст. 11.

³⁾ Кіній „Історія мозафферидів“ 1420 р. (факс. вид. 1910), л. 726.

⁴⁾ У Хондеміра, поч. XVI в., а однього—в пізніших істориків. Зовсім неправдоподібні анекдоти—в „Меджалис ель-‘ошша“ 1504 р., меджлис 40-ий.

⁵⁾ Звичайно, що не всі Хондемірові звістки треба гуртом одкидати. От, аж надто на правду скидається оповідання про те, як високо шанував шах-Шоджа наймовірно-побожного шейха Імада Кирманського (пом. 1372; див. в нас вище ст. 16), що навіть свого kota при звичаї ставати на мусульманську молитву, і як обурювався Хафиз проти такого лицемірства (порівн. газель № 122).

⁶⁾ Див. № 692, довгу касиду на честь везірові Кивамеддінові Мохеммедові. Ще див. № 605—на смерть того везіра, з хронограмою.

⁷⁾ Що везір Кивамеддін мав збудувати для Хафиза таку аудиторію або й цілу „медресе“, про це повідомляє двомастами літ пізніш коментатор-турок Судій кінця XVI в. (булак. вид. т. I, ст. 20 при поясненнях до № 4; т. III, ст. 383 при № 581; т. III, ст. 396 при № 595). Тільки ж Судій подає при тому таку купу монструозних історичних нісенітниць, виявля стільки плутанини й вопіючого неутвта, що всяка довіра для його звісток пропадає. Міні думається, Судієва легенда про Хафизову медресе повстала в нього з того, що він зрозумів слова Голь-ендама, Хафизового приятеля, який зредугував Хафизів діван та й долучив до нього свою передмову. Голь-ендам у передмові каже, що він, Голь-ендам, часто розмовляв із Хафизом в аудито-

Джеляледдін Тураншах (1366-1385¹). Судячи з Хафизових газелів, вже ж ніяк не можна сказати, щоб і той, освічений, везір виявляв малу увагу до заслуженого поета.

Коли що й могло справді гнітити старого Хафиза за мозафферидських часів, так це найбільше його особисті втрати. 1362-го року втратив Хафиз сина, людину, як з усіх познак видно, ще доволі молоду, і почав відчувати надзвичайну порожняву в своєму житті (№ 598, № 606, № 117); позбувся він і дружини (№ 227) і рідного брата (№ 600, у 1373 році); далі почали перемирати його приятелі один по одному, як воно видно з цілої низки його похоронних елегій. Таких душевних ударів не могли, звичайно, випагородити старому Хафизові ніякі ласкаві милости шахів-мозафферидів або їхніх щедрих везирів.

Із суперниками мозафферидів другої половини XIV в. перебував Хафиз теж у непоганих відносинах.

На північному заході Персії (в Азербейджані з м. Тебрізом) та в Месопотамії (з м. Багдадом), там само де давніш була резиденція монголів-гулагідів, держалися найповажніші супротивники мозафферидської династії, нащадки монгольських воеводів джелаїриди: замість гулагідської династії панували тут уже вони. Їхньою рідною мовою була, як і в ханів гулагідів, уже не монгольська, а турецько-азербейджанська та перська, і перське письменство джелаїриди високо шанували. Коло них у Тебрізі та Багдаді тулився свій гурток перських письменників, що виблискував може не гірше, ніж гурток шіразький. Як у Шіразі найславніше поетичне ймення було Хафиз, так у Тебрізі — поет Сельмāн Сāведжій († 1377). Хафиз піддержував із Шіраза заочні дружні зносини з талановитим Сельмāном, з іншими джелаїридськими поетами²), з джелаїридськими везірами, з самими султанами (шахом-Увейсом 1356-1374 та з його сином-спієфа-

рії („дерс-гаһ“) мовля-на Кивамеддіна Абдаллаха (на думці тут мається, найпевніш, той учений мовля-на Кивамеддін „Фахі-неджм“, що за мозафферидських часів уважався за одного з найвидатніших професорів у Шіразі; про нього див. звітку напр під 767=1366 р., в „Історії мозафферидів“ 1420 р., вставлений в „Таріху Гозіде“, вид. Бравн, 1910, л. 703). Якже Судій через своє нещастя переломлює всякі історичні звістки дуже безтолковим способом, то оця аудиторія професора Кивамеддіна, що до неї вчашав Хафиз, зовсім легко могла перевернутися в Судія на таку мед-ресе, яку ніби збудував для Хафиза везір Кивамеддін. Адже такі історичні поплутання й перекручування — цілком у Судієвому дусі.

¹) Ходжа Джеляледдін Тураншах попереду був правителем в Еберкугові (Кіній „Історія мозафферидів“ при „Таріху Гозіде“, факсим. 1910, л. 696), а з 1366 року став везірувати в шаха-Шоджі в Шіразі (Кіній, л. 707). Хафиз удається до Тураншаха в № 383, № 539, напевне до нього ж таки в № 513 та № 522, а в № 602 дає хронограму його смерті: 787=1385.

²) Ми вище були згадували (ст. 11) про поезію-„кит'є“ № 612, повну компліментів на честь талановитого Сельмāна Сāведжія (вид. Брокг. т. III, ст. 206; Розенцв. т. III, ст. 308). Про Хафизові зносини з іншим світилом тебрізького гуртка Кя малем Ходжендським (пом. 1400) див. в Довлет-шаха XV в. (вид. Бравн 1901, ст. 327-328) та Хафизову газель № 126 (Брокг. т. II, ст. 46; Розенцв. т. I, ст. 328).

гом Ахмедом-джелаїридом 1382-1410). Тільки ж коли з джелаїридського боку наспіло запрохання до Хафиза переїхати геть і на життя до Тебрізу або Багдаду, то старий поет дуже делікатно одкинув таке запрохання (№ 214)¹. „Йому вистарчало мати шматок хліба в рідному Шіразові, щоб не вганятися за медовими спільниками чужих сторін“, гіперболічно каже квітчастий і, до того, пізній його біограф (Довлет-шах, аж із кінця XV віку). Та певне, що Хафиз мав у Шіразі не тільки якийсь-там шматок хліба.

Більше-менше такі самі відносини, як до джелаїридів, були в Хафиза і до всяких відокремлених господарів Індії. Запрохував поета до себе (очевидячки, не раніш од 1370-их р.р.) володар Бенгалії,—Хафиз не поїхав, а обмеживсь на тому, що послав бенгальському султанові гарну „газель“ (№ 158) на честь трох хороших жінок його харему: нехай, мовляв, ота його поетична дитинка, яку він викохав за одну ніч, безбоязно одбуде велику, довжелезну подорож до Бенгалії, куди караваном треба їхати цілий рік²). От тільки як був з Хафиза вже геть старий дід, а з північної Персії насувався туркестанський цар, славно-грізний воєвник Тимур (1370-1405), то десь-певне Хафиз перелякався і був зважився вибратись до південної Індії, до одного з господарів Декканських³). Та зміг він доїхати з Шіразу тільки до Перської затоки: бо ледві старець-поет всадивсь на корабель, море так сильно зашпувало й забурхотило, що дідусь залякався та й поспішивсь покинути корабель і висісти на беріг. Він повернув до свого Шіразу, до династії мозафферидів, та й одтоді вже й не надумувався скоштувати „медових спільників чужих сторін“.

¹ Джелаїридському султанові Увейсові присвячено чудову газель № 204, його синові Ахмедові—№ 497. А газель № 214, заадресована до багдадського володаря, швидче мабуть стосується до Увейса, ніж до Ахмеда, бо в ім'ю „Сельмâ“ можна б добачати натяк на живого поета Сельмана Саведжія, що за часів Ахмеда був уже небіжчиком.

² Цю Хафизову газель № 158 на честь трьох бенгальських султанових краєв, що вся вона має одностайну риму „мі-ревед“ („іде“), див. в вид. Брокг. т. II, ст. 79; Розенцв., т. I, 416. Їй не пощастило в орієнталістів. В остатньому вірші Хафиз називає адресатове ім'я: „султан Гіяседдін“, а в 3-му вірші він цілком виразно зазначає, що панує той султан в Індії, в Бенгалії. Себ-то мова йде про того бенгальського султана Гіяседдіна, що панував з 1370 до 1396 року. Не вважаючи на таку цілком виразну вказівку, тоб-то не зрозумівши 3-го вірша, Розенцвайг додав до цієї газелі № 158 неправдиве пояснення: „Ghājāseddin, Sohn Hussein's, den Timur später seiner Länder geraubte, war Fürst von Herat (т. I, ст. 800); отже Розенцвайг, у супереч виразному свідцтву самого Хафиза про Бенгалію, має на думці володаря з гератської династії Куртів.—Англійський перекладач Вільберфорс—той (т. I, 1891, ст. 310) зрозумів цю газель як слід і подав навіть відповідний анекдот; але знов—дата „1369 рік“, якою Вільберфорс датує цю газель на ст. XXXI, надто рання.

³ до Махмуда-шаха (1378-1397) з династії бегменідів. Докладне оповідання про цю Хафизову подорож див. в історика Ферриште поч. XVII в. (бомбейське вид. Врігса, т. I, ст. 577—578).

V.

Завойовник-Тимур у Шіразі (1387). Зустріч його з Хафизом; поетова дотепна відповідь. Про жартовливу Хафизову вдачу взагалі. Поетова смерть (1389) і кінець мозафферидської династії. Хафизова могила.

А войовник Тимур-ленг (себто „Залізний Хромець“) таки досунувся із Середньої Азії аж до південної Персії. Наближався кінець для династії мозафферидів.

Перший раз із'явився Тимур у Шіразі 1387 року¹). Слава про Залізного Хромця та про його далекі розкішні столиці Самарканд і Бухару доходила до Хафиза вже давненько і навіть послужила художнім образом для Хафизового віршу:

Коли мою душу пірааька туркєня
Підхопить своєю рукою,
За мушку індійську, що в неї на личку.
Я дам Самарканд з Бухарію²).

Анекдот повідає, що, як увійшли до Шіразу Тимурові війська, то старого поета, вдягнутого в убогу дервішеську дранку, притягли до грізного тюркського завойовника, і той нагукнув: „Я своєю блискучою шаблею четвертину цілого світа покорив, аби звеличити Самарканд і Бухару, і стільки-он міст і країв поруйнував! а ти, мізерний чолов'яго (мердекь), смієш їх комусь дарувати за якусь там індійську мушку!“—„Пане над світом!“ гумористично одказав дервіш-поет, поцілувавши землю перед Тимуром: „через оте мое марнотратєтво, бачиш, до якої вбогости дійшов я!“.... Тимур не зміг не розлягтися сміхом і поставився до Хафиза—прихильно.

Аж до цього часу цей анекдот раз-у-раз переказується в Персії з уст в уста, всяк і кожен знає його (єсть він і в Довлет-шаха, бл. 1487 р.). Але ж як він переказується з декотрими анахронізмами³), то повставали в деякого сумніви, чи можна йому вірити⁴).

¹) Дуже ймовірна річ, що Хафиз свою газель № 442 (вид. Брокг. т. III, ст. 49; Розенцв. т. II, ст. 407; рима—„мі-бінем“), де говориться про катастрофічне лихоліття для країни, склав саме тоді, як до Фарсу вдерся страшний Залізний Хромець.

²) В газелі № 8 (вид. Брокг. т. I, ст. 43; Розенцв. т. I, ст. 24).

³) А саме, коли йти за Довлет-шахом, то виходить, ніби Хафиз мав зустрітися з Тимуром після загибелі Мансура, остатнього з мозафферидів, себто 1393 р.; а вже ж Хафиз помер 1389 року.

⁴) Див. Авг. Мюллер: „Історія іслама“, т. III (Спб. 1896), ст. 401. Тільки ж Авг. Мюллер забувся, що Тимур вступав до Шіразу аж двічі, і перший раз це сталося 1387 року, ще як Хафиз безперечно був живий. Про це див. окрім Шерефеддінової „Зефер-наме“ чи інших Тимурових дієписань, ще й Кінієву „Історію мозафферидів“ 1420 р. при „Таріх-и Гозіде“, факсим. вид. 1910 л. 739-740. В європейських обробітках див. про Тимурів вступ до Шіразу 1387 р. у Гаммера: *Histoire de l'empire Ottoman*, т. II, Пар. 1835, ст. 23-24 (за Шерефеддіновою „Зефер-наме“), та порівн. і в самого Авг. Мюллера, т. III ст. 317. Сільв. де-Сасі в „*Notices et extraits*“, т. IV (1798-1799), ст. 241, давно вже вияснив, що Хафизова зустріч із Тимуром повинна була одбутися саме 1387 року.

Вже з цього загально-відомого анекдота можна було б виснувати, що Хафиз, старезний дідусь-суфій, дуже здатний був на жарти серед халепи. Додати варто, спираючися на просто підкреслені вказівки біографів (Довлет-шаха в тому числі), що Хафиз, як побільше й усі шіразці, взагалі був голінний до дотепів і жартів, і що він, поважний шейх, аж надто любив побалакати з молоддю. Анекдоти ¹⁾ закидають йому навіть педерастію, підпоювання молодиків (синка одного муфтія, синка слюсаревого, і ин.) Всі ті пізні звістки про надто вже старого Хафиза не викликають великої довіри до себе, хоч вони й не містять у собі нічого такого, що вважалося б на сході за дуже ганебну річ ²⁾.

Другим разом прийшов Тимур до Шіразу вже 1393 року, і тоді, оддавши на смертну кару остатнього мозаффериди шаха-Мансура, Хафизового прихильника, Тимур зовсім прикінчив мозафферидську династію, а місто Шіраз—включив у свою величезну державу. Та вже Хафизові не судилося побачити Тимурленга вдруге: він—помер ще 1389 року, трошки-трошки не доживши до загибелі мозафферидів ³⁾.

Як помер Хафиз, правовірне шіразьке духовництво відмовилося було ховати його, як вільнодумця. За вільнодумця вважати його могли, очевидно, тому, що був з нього суфій-пантеїст, який не надто шанобливо ставився до мусульманської обрядовості, і т. и., або може навіть попросту тому, що належав він до шіїтів. Та його приятелям, котрі мали в Шіразі силу, пощастило кінець-кінцем якось загамувати справу і дати шіразькому співцеві остатній людський притулок—у рідній землі ⁴⁾.

Могила-грібниця Хафизова ще й досі являється однією з дуже позначних і славних шіразьких пам'яток. Вона гарна на архітектуру, до того ж її

¹⁾ Див. такі анекдоти в „Медж'аліс ель-‘ошш'ақ“ (1504 р.) та в турецькій „Фаль-наме“ (1577). По німецьки переказав їх Гаммер у передмові до свого перекладу Хафизового „Дівану“ (т. I, 1812, вступ, ст. XXI-XXII). Турецька „Фаль-наме“ 1577 р. заснована на давнішій перській „Фаль-наме“ (одного гератця).

²⁾ А коли б ті анекдоти були правдиві, то довелося б і про старого Хафиза сказати те, що Нёльдеке був сказав про молодого поета Дакикія X в.: „der Dichter war dem in Iran von je her verbreiteten Laster ergeben, das namentlich den Schöngelstern als noble Passion galt“ (Grundriss der iran. Philol., т. II, част. 2. Страсб., 1896-1901, 148). Як був Хафиз молодший, то мабуть і він кохав хлопців не тільки платонічно.

³⁾ Рік 1389=791 гіджри, як найпевнішу дату для Хафизової смерті стверджують нам напис на його могилі і тая вказівка, що дає її нам редактор Хафизового „дівана“, його приятель Голь-ендам,—поминаючи вже пізніші „тезкірати“. Тільки ж Довлет-шах (пис. бл. 1487 р.) каже, ніби помер Хафиз року 794=1392-го (див. вид. Едв. Бравна 1901, ст. 308), і одю волюючи неправдливу Довлет-шахову дату густо-часто знов наводили дальші перські письменники.

⁴⁾ Анекдот у „Фаль-наме“=„Книзі ворожбитства“, який з рештою частіш черпають із Судієвого коментарія XVI в. на № 60 (булак. вид., т. I, ст. 171), дає звістку, що, виясняючи питання, чи можна ховати Хафиза, люди взяли для ворожбитства Хафизів писаний „діван“ та й навмання висмикнули звідти перший-ліпший вірш, і вийшов ось який вірш: „Не одтягайся брести за Хафизовою труною! бо він, хоч загруз у гріхах, піде до раю“ (газель № 60: ult.) Після того похорон відбувся без перепон. Вважати ці анекдотичні подробиці за історичний факт, звичайно, не випадає.

часто прикрашують і живими квітами (бо шіразці шанують пам'ять свого славнозвісного земляка)¹⁾. Європейські туристи вважають за свою повинність одвідувати її. Малювали або фотографували її європейці не раз, і між иншим дуже елегантну гравюру дано у всезбірці „*La Perse*“ Дюбе (1841, табл. 47 до ст. 34). Кольоровий її малюнок подано при Бікнедевих англійських витягах із Хафиза (1875), а за наших часів на поштових листівках малюють Хафизову могилу густо-часто. А в тім, її теперешній вигляд—то вже спорудження XVIII в., не старовинне; а через те дуже цікаві—ті звістки про її давній, неперероблений вигляд, які маємо ми в європейських подорожніх XVII в., прим. у Піетро делла Валле 1622 р. та, літ п'ядесят пізніш, у Кемпфера. Кемпферів опис цінний і через те, що він у-перше наводить напис на надгрібній плиті Хафизової могили, з датою поетової смерті (791=1389).

Європейська бібліографія Хафизової могили взагалі не бідна: кожен подорожній, що побував у Шіразі, обов'язково пише про ню. З-поміж таких подорожніх другої половини XVIII в. зазначім тільки К. Нібура. 1811-го р. описали її і Морієр і Авзлі (Ouseley); що правда, надруковано той давній Авзліїв опис допіро 1846 року (в „*Biographical notices of persian poets*“, ст. 40-41).

VI.

Джерела для Хафизового життєпису.

Залишаючи аналіз джерел для иншого місця, ми обмежимося на самісінькому реєстрі їх:

1) Вірші самого Хафиза, де часом трапляються вказівки на події з його особистого життя (напр. смерть сина, смерть жінчина) і на поетові відносини до історичних осіб: володарів, везирів, учених, поетів і т. и.

2) Записки подорожнього-марокканця ибн-Батути, коли не про самого Хафиза, то про Шіраз 1327 р. та 1347 р., паризьке вид., т. II (1854), ст. 42-92; IV, 310-311.

3) Віршований напис на грібниці Хафизовій, де зазначено рік його смерті (1389). Вид. в подорожі Кемпферовій XVII в. (друков. вид. 1712, ст. 370-371), в подорожі Франкліновій (Лонд. 1790, див. ст. 90-97) і часто передруковано (Hindley: *Pers. lyrics*, 1800, ст. 21; дис. Холмогорова про Са'дія 1865, ст. 6; Ouseley: *Notices* 1846, ст. 38; Rieu: *Persian mss. of British Mus.* II, 1881, ст. 628; Wilberforce-Clarke: *Divān*, т. I, 1891, ст. XXXIII та 734, і ин.).

4) Передмова Хафизового приятеля Гольєндама до зредагованого ним поетового дівана. Надрук. в бомбейському вид. дівана 1228=1813; короткий англ. переклад у Rieu: *Pers. mss.* II, 6286—629a.

¹⁾ Джамій (1414-1492) у своїх „*Нефехât ель-онс*“ (Кальк. 1859, ст. 715) свідчить, що за його часів, себто в XV віці, шіразці одвідували Хафизову могилу щосуботи.

5) Шейх Азері й (род. бл. 1380, пом. 1462, жив довго в Індії): „Джевагір ель-есрар“=„Перлини тайн“, збірка містичних сентенцій свв. людей. Див. Залеман: „Хакани“ (1875), ст. 27; Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus., т. I (1879), ст. 43-44; Ethé: Pers. mss. of Bodleian Library (1889), ст. 785; Pers. mss. of India Office (1903), ст. 1128—1129.

6) Джамі й (1414-1492): а) „Нефехат ель-онс“=„Дихання чистої приязні“ (1478), суфійська біографічна всезбірка, калькут. вид. 1859, ст. 715;—б) „Бегаристан“=„Весняний садок“ (1487), декільки рядків у розділі VII; часто друкувався і перекладався (напр. Царгор. вид. 1311=1894, ст. 88).

7) Довлет-шах (1487): „Тезкирет еш-шо'ерâ“=„Біографії поетів“. В критичному лейден. вид. Едв. Бравна 1901 ст. 302—308, 293—294 та 326—327. Розділ про Хафиза часто видавався і перекладався окреме (напр. у Сільв. де Сасі в Notices et extraits, т. IV, 1798-1799 р., звідти в хрестоматії Вількена по перськи і по латині, 1805, і ин.).

8) „Меджалис ель-ошша'а“=„Бесіди коханців“ 1503-1504 рр. султана Хосейна-Бейкарі Гератського, що був меценатом і для Джамі й і для Довлет-шаха. Про Хафиза див. меджлис 40-ий; в рукописі московського у-ту 1715 р., якою я користувався, див. л.л. 110а—112б. Єсть індійське літограф. вид. Невалькішора 1870-их рр. Дуже непевні анекдоти.

9) Хондемір (1475-1535): „Хебіб ес-сіер“=„Приятель життєписів“ (бл. 1524); в бомбейск. вид. 1273=1856, т. III, джоз' 2-ий, ст. 47. По франц., в перекладі Дефремері, в Journal Asiatique 1858, квіт.-май ст. 417 та 408-413. Матеріал, як бачиться, дуже апокрифічний¹⁾.

10—11) Дві „Фаль-намé“ XVI в.=„Книги, щоб ворожити [користуючись Хафизовим „діваном“]“, одна—перська, Мохеммеда сина шейха Мохеммеда Гератського (ель-Геревій), друга—турецька, мулли Хосейна Кефевія (Кефелі) 1577 р. Див. Rieu: Turkish mss. of Brit. Mus. (1888), ст. 133. По німецьки всю суть подано в передмові до Гаммерового перекладу, т. I (1812), ст. XXI-XXV. Побільше—запис усних ходячих анекдотів-вигадок, пізніх і дуже неймовірних.

12) Турецькі коментатори XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'ї й (1574) та Судій (1594). Див. Rieu: Turkish mss., ст. 157-159. З-поміж них найяскравіший на життєписні пояснення—Судій (вид у Булаку в Єгипті, 3 тт., 1250=1834), тільки ж із нього монструозний невіглас для перської історії XIV в., а тому кожна його звістка потребує як найсуворішої перевірки та критики.

13) „Меджалис ель-мо'минін“=„Бесіди правовірних [шіїтів]“, всезбірка життєписів, що склав в Індії, в Лагорі, між 1585-1602 рр., Нураллах Мар'ашський Див. меджлис 12-ий, в тегран. вид. 1299=1882, ст. 303-304.

14) „Гефт иqlім“=„Сім кліматичних поясів“ (1594), географічно-біографічна енциклопедія Еміна Ахмеда Рейського. Див. пояс 3-ій, відділ „Шіраз“, № 200 (=л. 97 в рукописі India Office № 724 друков. катал.)²⁾.

15) Феріштé (1606-1609): Історія мусульман Індії („Таріх-и Феріштé“), вид. Врігс у Бомбеї (1831) т. I, ст. 577-578,—про невдатну Хафизову поїздку до Індії.

¹⁾ Про Хондеміра і про видання „Хебіб ес-сіер“—в „Історії Персії“, т. III, (1915), ст. 69-71 та 180-182.

²⁾ Докладніше про „Гефт иqlім“—в „Історії Персії“ т. III (1915), ст. 141. Тепер, мабуть, уже вийшло в світ в Індії друковане видання.

Англ. перекл. цілого Фериште—див. той самий Бриґс 1829 (нове вид. 1908-1910): франц. переклад одривка про Хафиза див. Дефремері в *Journ. Asiat.* 1858, квіт.-май, ст. 414-416¹⁾.

16) „Бот-хане“=„Кумирня“, антологічна тезкире, яку склали в Індії 1601—1613 р. для великого могола Екбера декілька осіб; унісун Бодлеївської рукописної книгозбірні. Тут Хафиз є № 33, л.л. 233 об.—252 об. Див. Ете, опис Бодл. рукописів (1889), ст. 199.

17) Хаджі-Халфá (бл. 1600-1658): „Кяшф аз-зонун“=„Розкриття [бібліографічних] сумнівів“, в алфавітній рубриці „Діван Хафиза“. Вид. Флюгель з латин. перекладом, т. III (Лонд. 1842), ст. 272-274, № 5371.

18) „Мир'ат ель-хейаль“=„Дзеркало уяви“, склав в Індії (1691) Шір-хан Лодій. Друк. в Калькуті 1831, літогр. в Барейлі 1848. Старим перським поетам дано місце в початку праці; Хафиз—№ 34²⁾. Виписка по англійськи—Ouseley: *Notices* 1846, ст. 34-35.

19) „Ріяз еш-шо'ера“=„Сади поетів“ (1748). Автор—Вâлих, поет-генерал, точніш—Алі-кули Дагестанський (народ. 1712 в Іспагані, ум. в Деглі 1756). Це алфавітний словник поетів. Див. Rieu: *Pers. mss. of Brit. Mus. I* (1879), ст. 371—372; Ethé: *Bodleian Library* (1889), ст. 239³⁾.

20) Мегді-хан Астрабадський (1758): Історія Надир-шаха,—див. під 1730 р. про те, як ворожив Надир з Хафизового дівану. Літографов. перс. видань „Історія Надира“ є чимало. Переклав Джонс на франц. (Пар. 1770) і на англ. (Лонд. 1773); звідти уступ про те, як ворожив на Хафизі завойовник, витягнув S. Rousseau: *The flowers of pers. liter.* (Лонд. 1801), ст. 31—32, а з нього, значно коротше—див. Ouseley: *Notices* (1846), ст. 34. Напевне йде не за ким, як за Авзієм, тільки вкорочуючи його—Вільберфорс-Клерк у своїй передмові до перекладу Хафизового Дівану I (1891), ст. XXXIV.

21) „Атеш-кяде“=„Огнехвальна божниця“ (1760-1779), дуже ходова тезкире, що її склав Лютф-Алі-бег Іспаганський. Праця, ніби дуже вузлуватим способом, розподіляється замість томів на „кадильниці“, а кожна „кадильниця“ замість відділів—на „жарини“; та в суті справа стоїть простіш: життєписи розгортаються географічно, по країнах та містах. Вид. в Калькуті 1249=1833, в Бомбеї 1277=1860⁴⁾. За Хафиза див. в першій „кадильниці“ в першій із „жарин“, яку присвячено поетам Ірана,—точніш у рубриці „Фаре“ і в розділі „Шіраз“, тобто в бомб. вид. 1277=1860 ст. 255 (інакше № 653); і там додано чималу антологію з Хафиза (ст. 256—258).

22) „Хизане-и 'амире“=„Розкішна скарбниця“ 1763, яку, держачись алфавітного розпорядку, склав в Індії Азад (мір-Голям Алі) Бельграмський; Хафиз тут

¹⁾ Дуже широко про всезбірку Фериште—в „Ист. Персія“, т. III, 1 (1915) ст. 200—207.

²⁾ Про „Мир'ат ель-хейаль“ див. у Н. Бланда в його статті про перські тезкирати в *Journal of the Royal Asiatic Society*, т. IX, ст. 140—142, та у Ріє, описе перс. рукоп. Брит. музею, т. I (1879), ст. 369—371.

³⁾ Про „Ріяз еш-шо'ера“—N. Bland в *Journal of the R. Asiat. Soc.*, т. IX, ст. 143—147; Ріє, рукоп. Брит. муз. I (1879), ст. 371—372; Бодлеївські перські рукописи, описе. Ете (1889), ст. 239.

⁴⁾ Про „Атеш-кяде“ див. докладну статтю N. Bland'a в *Journal of the R. Asiat. Soc.*, т. VII, ст. 345—392, та т. IX, ст. 51. Повний зміст—в описі Бодл. перс. рукоп. (1889), ст. 262—293.

№ 29. Рукопис 1768 р.—в India Office (№ 685 друков. каталога); рукопис 1785 р.—в Bodleian Library (№ 381 друк. катал.)¹⁾. Відповідні виписки по англійськи—Ouseley: Notices, 1846, ст. 33.

23) „Холасет ель-кяля́м“=„Самісінька суть балачки“, тезкире месневійних поетів, що склав у Індії 1784 року Алії Ібрагім-хан, прізваний Халіль. В рукописі unicum Bodleian Library Хафиз е № 21 (л.л. 207—208 об.)²⁾.

24) „Холасет ель-ефкар“=„Сама суть думок“, скомпонував 1791-1793 р. в Індії Абу-Талиб Тебрізький-Іспаганський (народ. 1753, пом. 1806),—той самий автор, що широко стався відомий і своїми подорожами по Європі³⁾; він-таки був редактором і для найпершого друкованого Хафизового „Дівана“ (1791)⁴⁾, що помістив там компілятивну поетову біографію. Хафиз в тезкире е № 71 (л.л. 63 об.—67 об. рукоп. Bodleian Library № 391 друк. катал.). В передмові до „Дівана“ трапляються такі звістки, яких нема в тезкире⁵⁾.

25) „Мехзен ель-гераніб“=„Склад рідкостей“, напис. у 1804 р. в Індії Ахмед Алі-хан Сандільський,—найвеличчінша біографічна всезбірка перс. поетів, яка будь-коли писалася. Хафиз е № 569 (л.л. 95-103 об. в рукописі-unicum Bodleian Library № 395 друк. катал.).

26) „Меджме' ель-фосех'а“=„Зібрання красномовців“ новітнього перського вченого Риза-кулі-хана, т. II (Тегран 1295=1878), ст. 11-14 (in-fol.).

VII.

Що є в Хафизовому „Дівані“?

Окрім поезій, писав Хафиз і прозою: з царини арабської філології, з коранознавства. Якусь Хафизову прозу (ще й автограф до того!) привіз 1915 року В. А. Іванов з Бухари до Спб. Азіяцького Музею. Тільки ж це все речі мало-кому відомі, а славу має самісінький віршований „Хафизів Діван“.

Не сам автор Хафиз позбирав до купи геть увесь свій діван і зредував його, і не за авторового життя це сталося, а зробив це один з його приятелів уже після його смерті⁶⁾. Особливої критичности ми в цій збірці

¹⁾ Про „Хизане-и 'амір'е“ див. N. Bland у Journ. of the R. As. Soc., т. IX, ст. 40-43; Rieu I (1879), ст. 373-374; зміст у Ет'е в Бодл'єв. каталозі (1889), ст. 255-259.

²⁾ Про автора „Холасет ель-кяля́м“ див. N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 158-160. Зміст тезкире подано в каталозі Бодл. рукописів (1889), ст. 295-302.

³⁾ „Месірі-и Талибі“=„Абу-Талибова подорож“ попереду вийшла в англійському перекладі Ч. Стьюарта (Лонд. 1810), а тоді по-перськи (Кальк. 1812). З англійського—французький переклад 1811-1812 та 1819.

⁴⁾ Про це 1-е друковане видання Хафизового „Дівана“ див. в нас розд. XI, б.

⁵⁾ Про „Холасет ель-ефкар“ та її автора див. у Бланда в „J. R. As. Soc.“, т. IX, ст. 153-158; Elliot: History of India, т. VIII, ст. 298; Rieu, перс. рукоп. Брит. Муз. I (1879), ст. 378-379; в описі перс. рукоп. Bodleian Library (1889) Ет'е дає повного реєстра життєписів (ст. 302-315).

⁶⁾ а саме Мохеммед Голь-ен-дам, що додав до Хафизового дівана ще й передмову од себе. Запевнення декотрих старовинних європейців (д'Ербло, кінця XVII в.), за яким пішов навіть 1891 року Вільберфорс-Клерк (ст. XXXIV), начеб то зібрати Хафизів діван мав поет Касим-Енвар (пом. 1434, див. „Ист. Персія“, III, 116),—виплило з того, що люди зовсім помилково зрозуміли слова Довлет-шаха про тушу пошану, яку мав Касим-Енвар для Хафизових поезій. На цю кричущу помилку, що її допустився д'Ербло, звернув увагу ще сер Г'ор Авзлі („Notices“, 1846, ст. 39).

не бачимо. Адже давно вже зазначено той яркий факт, що серед газелів, з яких складається Хафизів діван, иноді трапляються газелі, які входять і в діван другого значного поета XIV віку Сельмана Саведжія¹⁾. Чом редактор не доглянув, хто ж їхній автор? Хафиз чи Сельман?

Або, от іще одно питання: яким чином дісталася до Хафизового дівану (під № 669) робаі Хосрова Деглійського²⁾? Чи сам Хафиз засвоїв собі вірші індійського поета, або чи не редактор ґоль-ендам через недогляд приписав небіжчикові-приятелеві чужу поетичну власність?

В склад Хафизового дівана увіходять по-над 570 газелів (573 або й 576 №№), дві-три касиди, більше ніж 40 „обривків“ („қит'а'а“), мало не 70 четверостихів („роба'і“), де-кілки дуже недовгих „месневі“—парно-римо-ваних поезій, що поміж ними тільки „Книга виночерпія“ та „Книга співця“ трохи довші, та ще один „мохеммес“, або поезія, писана п'ятирядковими строфами.

Виходить, що головний зміст Хафизового дівана—це т. зв. газелі, тоб-то недовгі ліричні писання звичайного ліричного типу. Джамії у „Бегарістані“ (1487) каже, що на думку людей ніхто не стоїть вище од Хафиза в газельному писанні, і що Хафиза мають за такого самого незрівнянного поета (любовних) газелів, яким являється в царині (хвалебних) касид Зегір Фар'ябський³⁾.

Що до змісту самих газелів, то звичайно газелі повинні перш за все виспівувати красу та кохання, вино, квіти, весняну природу і т. и.; такий зміст—і в газелях Хафизових; частіш оспівуються кохані хлопці, ніж дівчата або жінки.—„Краще пити й непутяще життя вести, ніж робити з Корана сильце для підловлювання людей!“ іронічно одказує поет тим духовникам-муллам, котрі хтять його гудити, та всяким святенникам. Не чужі для Хафизової лірики й інші мотиви, поважніші й глибші, напр. гордовиті заяви про людську гідність, туга з того, що людська доля—непостійна і щастя швидко минає, гіркі почування з того, що вчителі віри—лицеміри дволичні, що люди фанатично держаться обрядового боку релігії, розуміють Коран чисто надвірнім способом і т. и., тим часом як правдивий храм Божий міститься в серці у людини, і геть усі люди, хоч би й вірували не по однаковому, можуть і повинні бути братами, незалежно од того, чи до мечету ходять вони на молитву, чи до гебрської божниці, чи до церкви, чи

¹⁾ До таких не то Хафизових, не то Сельманових газелів належить найостанніша газель „даль“ з римою „буд“, № 281, та № 19 з римою „6“. На цей факт увагу звернув іще Судій XVI в. у своїх коментаріях на Хафиза (булак. вид., т. II ст. 287, та т. I, ст. 63) і, за одним заходом, зазначив, що Сельман свою касиду, схожу з Хафизовою газеллю № 19, склав на честь джелаїридові Увейсові (1356-1374). Ми вище вже підкреслювали такі однаковості (див. ст. 15).

²⁾ Факт—що його так само зазначив Судій (т. III, ст. 420). Порівн. вище, ст. 15.

³⁾ Див. „Бегарістан“, Царгород. вид. 1311=1894 р., ст. 88.

до синагоги¹⁾. Такі теми розвивалися були в суфійських віршах іще й перед Хафизом (Сен'ай, Хейям, Са'дїй в його ліриці, Джеляледдін Румїй, емір Хосров Деглійський і ин.)²⁾. Єсть у Хафиза й похвальні поезії, що в них він без раболіпства виславляє високі прикмети та добродійства тих вельмож і правителів,—шіразьких і инших,—які показували йому своє безпосереднє або позаочнє прихилля³⁾. Одно слово, своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчости його попередників, і головна її ознака тільки тая, що художнього талану в Хафиза мабуть чи не більше.

VIII.

Чи алегоричний діван у Хафиза? Хафизові коментатори.

Дуже важке питання—чи закликає Хафизова поезія до гедоніки реальної, чи до гедоніки відволіклої, містичної. Його біографи (Довлет-шах і ин.), які добачають містичність в усенькій перській поезії, прозивають Хафиза „лісан ель-гейб“=„язик сокровених тайн“; а простий люд співа собі газелі його, як справжні еротичні та життєрадісні пісні!

Я вище був висловив про Хафиза здогад (аналогічний з тим, який можна висловити і про давнішого поета Хейяма), що тії газелі, котрі писав Хафиз за своїх молодих літ, не містили в собі нічогоісінько містичного, а коли навіть і тоді траплялися в них містичні терміни, то це була не більше як загальновживана літературна конвенціональність, умовність. З другого боку і про пізніші Хафизові газелі буде аж надто правдоподібною гадка, що сам Хафиз, навіть на старости літ, пристосовував свою гедонічну лірику до вподобань свіцьких правителів, а через те навряд щоб і сам він міг з точністю сказати, чи про справжнє кохання і про справжнє вино він співає, чи—про містичне пиття духовного вина та про з'єднання з Ним-Усеєдиним. Для його суфійської совісти гедонічна термінологія могла бути не інакше як алегорично-містична, та писав він вірші так, щоб охочі читачі могли розуміти їх дословно. Вже ж бо сама суть кожного талановитого алегоричного писання (навіть байки) в тому й полягає, щоб алегорич-

1) Такі самі ідеї про рівність релігій ми зустрічаємо й у шіразця Са'дія XIII в., але поруч них ми бачимо в Са'дія неприховану погорду супроти самих чужовірців, як людей. Слово „жид“ у писаннях Са'дієвих уживається як лайка. В Хафиза ми, проти християн, або жидів, не знайдемо таких самих різко-зневажливих висловів, якими ясно кидає Са'дїй, тільки ж і в Хафиза видко супроти них несвідому зневагу.—„Що од милого йде, все воно миле, байдуже чи чотки він носитиме, чи пояс чужовірців“, каже Хафиз (№ 245), виразно тим показуючи, що взагалі чужовірець—то істота низча. (Це так—як би ми сказали: „Люблю його, хоч він і жид“).

2) Ми все це були вже попідкреслювали в розд. III, як торкалися молодечих Хафизових літ.

3) В панегіризмі Хафиз уважав за свого вчителя, як бачиться, Зегіра Фар'ябського (№ 294; пом. 1201). Порівн. у нас вище, ст. 15. Але ми ніде не бачимо в Хафиза такої хвалебної переседи, як у Зегіра.

ність не одразу настирливо витикалася в вічі своєю зовнішньою формою, а навпаки—нехай з першого погляду можна буде розуміти таке писання дословно і нехай самісінькі втаємничені люди відають, що в тім писанні міститься алегорія.

З-поміж європейців дуже мало-хто виявляє охоту розуміти цілого Хафиза містично; перекладач Вільберфорс-Клерк (1891) являється з цього погляду одним з рідких винятків¹⁾. Звичайно ж усі пристають на думку Брокгавса, Хафизового видавця, що ми маємо повне право витолковувати Хафиза так, як нам наказують загальні закони для всього гарного й елегантного.

Ми бачили, що, як помер Хафиз, то духовництво було одмовилося ховати його, отого—мовляв—вільнодумця. Тепер мусульманське духовництво нічого вже проти нього не має, бо серед книжників у більший чи менший мірі заведено толкувати його еротизм та кощунство в побожно-алегоричному напрямі. Що правда, Хафизів талан настільки причаровує східніх людей, що духовництво вважа за можливу річ, навіть дословно розуміючи Хафизові вірші, не все в них засуджувати гуртом. В XVI в. в Царгороді, у турків, зчинилася з цього приводу суперечка, і тоді славнозвісний царгородський великий муфтії-курд Абу-с-Сууд (1492-1574) дав про Хафиза фетву (вірш), де висловився так, що мовляв треба одрізнати шкодливі, облудні Хафизові вірші од його корисних, істинних віршів, треба одрізнати гадючу отруту—і спілюще дання, треба використовувати мудрість Хафизову, але застерігати людей проти його помилок²⁾. Тільки ж будь-що-будь, алегоричне витолковування залишається найкращим способом, щоб Хафизову гедоніку та його вільнодумність зробити нешкодливими. У такому дусі написано численні коментарі до його дівану (зібраного, нагадаймо, вже після його смерті).

Головні коментатори Хафизового дівану—турки XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'їй (1574) та ще—кого найбільше знають—потурчений босняк-серб Судій (пис. 1594). Шем'їй писав для мецената Ахмеда Ферідунабея (пом. 1583, на посаді значного вельможі в султана Селіма II П'яниці);

¹⁾ Але див. напр. критичну статтю про Вільберфорса-Клерка в *Quarterly Review* 1892, січень, ст. 33-63, де Клеркове намагання добачати в Хафизі самісінького містика виясняється, як неприйнятне. Пор. ще прикінцевий висновок у *Eté* в *Grundriss der iranischen Philologie*, т. II, (Страсб. 1896-1904), ст. 303, де Ете ставиться в ція точці негативно проти Вільберфорса-Клерка.

²⁾ На Абу-с-Суудову фетву (за текстом, що подає бібліограф Хаджі-Халфá XVII в.) звернув увагу ще Гаммер в передмові до свого перекладу Хафиза (1812, т. I, ст. XXXIII—XXXIV). Повний текст див. у Флюгелевому виданні Хаджі-Халфи: „*Le-xicon bibliographicum*“, т. III (Лонд. 1842), ст. 273-274.

тому Шем'їв коментар звуть Ферідунівським¹⁾. Окрім турків є толковники перські; та вони не такі відомі для читачів.

Як водиться в коментаторів, немало всі вони (окрім Судія) пояснюють не самісінькі граматичні труднощі та особливості Хафизової мови, ба, головним чином, витолковують вони загадкове розуміння його віршів, пристосовуючись до суфійської термінології; тільки Судій товмачить його з загально-людського погляду. Під захистом тих алегоричних коментувань може Хафизів діван циркулювати серед мусульманської громади безборонно. Тільки ж першими часами після поетової смерті фанатичні мусульманські мулли зчиняли проти його поезій завзяті переслідування.

IX.

Рукописи Хафизового „Дівана“.

Між рукописами „Хафизового Дівана“ є старі. От у Бодлеївський книгозбірні (див. друкований опис 1889 р. № 815) переходується рукопис 1439=843 року, — виготований, як виходить, лиш на п'ядесят років пізніш од поетової смерті. В Британському музеї (опис. Ріє, т. II, 1881, ст. 627) найстаріший рукопис датовано 855=1451 р., тобто писано його літ шідесять після смерті Хафизової.

Піетро делла Валле, у своїх відомих „Viaggi“ в листі з Персії 26 липня 1622 р., сповіщає, що в Хафизовому мавзолеї був манускрипт „Дівана“, власноручно писаний самим автором, тобто автограф (а коли автограф, то, виходить, це була збірка ще не повного дівана), але тодішній шах (Аббас Великий) казав перенести того автографа до своєї книгозбірні.

Про те, що недавнечко з Бухари привезено до Петербургу прозаїчний Хафизів автограф, ми згадували вище (ст. 31).

X.

Друковані видання перського тексту Хафизового Дівана.

1791 Калькута, форт Уільям, за редакцією Абу-Талиба-хана.

1813=1228 Бомбей; 1826 Калькута; 1828 Бомбей.

1831 Кавнопор; 1831 Бомбей.

1834=1250 Булак (Каір) з турецьким коментарієм і перекладом Судія XVI в., 3 т.т. (т. I, 411 ст.; т. II, 455 ст.; т. III, 463 ст.).

¹⁾ Про всіх трох турецьких Хафизових коментаторів див. Ріє, опис тур. рукоп. Брит. Музею (Лонд. 1888, ст. 157-159. Д'Ербло, автор найдавнішої східнознавчої енциклопедії кінця XVI в., назвав був Ферідуну самим автором коментаріїв, і отую помилку, яку д'Ербло пустив раз у світ, люди ще довго висловлювали за ним наново. Між инчими навіть такий пізній іранознавець, як Хафизів перекладач Розенцвайг-Шваннау (т. I, 1858, ст. VII), вважав „коментарій Ахмеда Ферідуну“ за щось неоднакове з коментарієм Шем'їєвим. — Що до Судія, то слід паки і паки підкреслити, що придатний він тільки для точного перекладу Хафизових поезій (та й то можна споритися проти його перекладу густенько-частенько), а вже ж історичні пояснення в Судія — то верх кричущого неумства.

1840=1256 Булак, в редакції Судієвій, тільки без його коментаріїв; 1841=1257 Тебріз; 1841=1257 Царгород, у редакції Судієвій, та без його коментаріїв; 1841 Бомбей; 1842 = 1258 Тегран; 1844 = 1260 Тебріз; 1846 = 1262 Мешхед.

1851=1267 Бомбей; 1851=1267 Тебріз; 1852=1269 Деглі; 1855=1272 Тебріз; 1858=1274 Тебріз; 1858=1274 Калькута, з коментаріями Фетх-Алі.

1854-1863 Липськ, критично видав Брокгавс з вокалізацією й знаками перепинання,—ця критична редакція засновується на Судії XVI в. (для газелів №№ 1-80 долучено й Судієві коментарії), т. I (1854)—ст. XII+320 (газелі №№ 1-80); т. II (1856)—ст. I+320 (газелі №№ 81-395); т. III (1863)—ст. 272 (№№ 396-693)¹).

1858-1864 Відень, з перекладом Розенцвайга-Шваннав, 3 тт. т. I (1858) ст. XII+834; т. II (1863) ст. 595; т. III (1864) ст. 584. Перський текст дословно тут передруковано з булацького видання 1834 року Судієвої редакції.

1860=1277 Бомбей (345 ст.); 1861=1278 Бомбей; 1862=1279 Царгород (з друкарні Османа Зекі, 259 ст.); 1862=1279 Лакнав (214 ст.); 1864=1281 Булак; 1866=1283 Лакнав (404 ст.); 1868=1285 Лакнав.

1870 Царгород, з 2 коментаріями (1-ий коментатор—ваггабіт-Фюну-ній, 2-й—Судій); 1876 Лакнав, з комент. Мохаммеда Сади́ка-Алі; 1879 Лакнав.

1881 Калькута (ст. 232 та 16), дешеве загально приступне видання англо-індійського правління, за редакцією майора Н. S. Jarrett'a, що керувався Брокгавсом. Десятьма літами пізніш Вільберфорс-Клерк ізробив свій англійський переклад за Джарретовим виданням.

1882=1300 Царгород (вид. „Шюркет-и саххафіййе-и Османіййе“, 259 ст.); 1882=1300 Бомбей (345 ст.); 1883=1301 Бомбей, два видання (в одному 412 ст.); 1883=1301 Тегран; 1883=1301 Лакнав (видав Неваль Кішор); 1884 Деглі; 1886 Лакнав, з комент. Мох. Сади́ка-Алі; 1887 Бомбей, вид. Pistanji Kuvarji Taskar з примітками (Education Society's press); 1888 Деглі; 1888 Ларор.

1890=1307 Тегран (279 ст.); 1895 Ташкент (175 ст.); 1896 Ташкент (160 ст.); 1899 Лакнав, із словником (3-є вид.).

¹) Дивним чином, наводять рік отого (аж надто відомого!) Брокгавсового видання неправильно. Рік в описі перс. рук. Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 628) зазначає рік 1854-ий; але ж цей рік стосується тільки до I тому Брокгавсового видання. У Вільберфорса-Клерка (англ. переклад 1891, т. I, ст. XX), хоч він безперечно мав геть усі три томи в своїх руках, подано для Брокгавса рік 1854-1856 (замість 1863), і оцю саму неправдиву дату без перевірки далі навів і Етє в справочному Grundriss der iran. Philologie (т. II, 1896, ст. 304) та й у своєму описі перських рукописів India Office (1903, ст. 720).

1900: „Гезалійят“, Ташкент (друк. В. М. Ільїна, 160 ст.); 1900 Лакнава (456 ст.); 1902 Ташкент (вид. Хаджі Абдульмелик ибн-Абденнабі; 160 ст.); 1904 Деглі, з пенджабським коментарієм М. Бедреддіна (754 ст.); 1904 Морадабад, з толкуваннями в мові урду та з перекладом Мохаммеда Ісмаїла-хана, 3 частини (по 320 ст. у кожній частині).

І багато інших. Цей реєстр містить у собі звістки про 53 №№ видань (з 1791 р. до 1904). Звістки тії—теж досить, правда, випадкові (і безперечно не вичерпують усієї бібліографії), але ще збиралися вони більше чи менше систематично, іще перед тим, як розпочалися революції в Росії і на сході (1905). Дальші бібліографічні вказівки про Хафизове друкування в Персії, Індії, Туреччині та Середній Азії щастило міні збирати вже без системи, цілком уривчато, а тому я їх тут зовсім і не публікую. Навряд чи буде помилка—гадати, що, відколи з'явилося в світ найперше друковане видання 1791 року, та й геть аж до наших часів, себ-то за якесь століття з четвертиною, видано було Хафизів диван багато більше, ніж сто разів.

XI.

Загальний побіжний погляд на історію того, як познайомилася Європа з Хафизом печатно, чи то по-перськи, чи в перекладах.

Залишаючи докладну бібліографію „Hafiziana“ до иншого місця, ми тут позначимо тільки головні етапи в історії того, як ознайомилася Європа (та почасти й сам схід) з Хафизом через друкування.

а) Найстаріші звістки про Хафиза в Європі, XVII та XVIII в.

За Хафизових часів Європа вже мала зносини з південною Персією. У своїй „Книзі виночерпця“, написаній для шаха-Мансура шіразо-іспаганського (1388-1393), Хафиз виразно каже: „херадж-ет диенд ез Фиренг“— „тобі платиться податок „харадж“ од Франків“¹⁾,—розуміти тут треба-очевидячки, податок торговельний, од європейських купців²⁾. Тільки ж про Хафиза тії європейці XIV віку навряд чи багатько донесли звісток до Європи,

¹⁾ „Сагі-наме“ (№ 686), вірш 127 (вид. Брокг. т. III, ст. 250; Розенцв. т. III, ст. 490).

²⁾ Таке пояснення для терміну „харадж“ я вважав би тут за найімовірніше. Але правда: може бути й так, що Хафиз мав тут на думці тих європейців, котрі через південну Персію їздили до Китаю та й сідали на кораблі вже аж у порті Гормузі (коло виходу з Перської затоки до Індійського океану); такі купці могли в Гормузі володіти садинами чи будинками, покупленими для їхніх товарних складів, і що до них—то термін „харадж“ мав би в Хафиза навіть своє основне значіння, тоб-то: оплата за землю. Та швидче мабуть тут мова йде таки про торгове мито, стягнуте з тих товарів, що купці привозили їх до південної Персії північним шляхом через Малу Азію або Кавказ, переїздячи джелаїридські володіння—азербейджанський Тебріз, чи Багдад. Можлива річ, Хафиз натякає на добре-пам'ятний тоді історичний факт, з недавнього минулого, коли мозафферид шах-Мансур іще вкупі із своїм живим батьком шахом-Шоджею ходили війною на Азербейджан та й побували в самому Тебрізі, де європейських купців-грошооплатів завісди бувало чималенько. Див. про цей похід в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р. (факсим. вид. 1910 при „Таріхі Гозіде“), л. 716, в оповіданні про події 1375 року.

Хафизів діван навіть і пізніш не одразу зробивсь відомим для європейців у повній своїй основі. Про самого Хафиза, як про великого, поважаемого в Персії поета, де-які чутки дійшли до Європи од подорожніх, десь не раніш од XVII віку, найперше мабуть чи не через гуманіста-подорожнього Пієтра делля-Валле, що про нього вже в нас була згадка. В своєму листі з Шіраза влітку 1622 року (за шаха Аббаса Великого) Пієтро делля-Валле вихваляє Хафизів талант, рівняє його з Петраркою, описує Хафизову гробницю-каплицю (*tempietto*) і наводить тії вірші, про марність людської слави, які він, делля-Валле, склав на честь Хафизові, сидючи тут-таки коло його надгрібної каплички ¹⁾. Та вже аж за півстоліття після делля-Валле надруковано вперше в Європі одну Хафизову газель (а саме—вступну в „Дівані“), по перськи з латинським перекладом та поясненнями, взятими з Судія,—при турецькій граматиці Менінського (Відень 1677, ст. 189-194).

Далі, протягом XVIII віку, переважно в другій його половині, потроху надруковано було в європейських перекладах, здебільша вкупі з долученим перським текстом, де-кільки десятків Хафизових газелів (перекладачі—латиніст бар. Rzevizky 1771 перші міснацятеро газелів; його англійський популяризатор Річардсон 1774; Jones там і сям в „*Poëseos Asiaticae commentarii*“ 1774 і ин.; Wahl 1791 з німецьким перекладом; з англійським перекладом Nott 1787; Ouseley 1795 і далі),—всього разом, значно менше од сотні газелів, себто може навіть менш, як $\frac{1}{8}$ цілого Хафизового „Дівана“.

Серед отих перекладачів XVIII в. особливо типовий—Ржевизький, що перекладав Хафиза латинськими віршами, Горацієвими метрами.

б) 1-е друков. вид. Хафизового „Дівана“ 1791 та німецький переклад Гаммера 1812. „*Westöstlicher Diwan*“ Gëthe 1819 і „газельний“ напрямок в європейській поезії 19-го віку.

На прикінці того самого XVIII віку, а саме 1791 р., з'явилося в Індії (в Калькуті, у форті Уільямі) перше друковане видання повного перського тексту „Діван-и Хафиз“, що його випустив у світ Абу-Талиб-хан, начитаний автор однієї з перських „тезкірат“; а 1812 р. віломий піонер орієнталістики Йос. фон-Гаммер видав свій повний німецький переклад.

Про зазначене індійське Абу-Талиб-ханове *editio princeps* перського тексту (1791 р.) доводиться сказати, що безперечною заслугою цього друкованого видання була оддача хоч-якогось повного тексту „Дівана“ в ширше загальноприступне користування, ніж це було доти, доки Хафиз був залишавсь у рукописах. Що правда, цього друкованого „Діван-и Хафиз“ розхажали в самій-таки Індії, і Європа не багато встигла ним поко-

¹⁾ Див. „*Viaggi*“ делля-Валле в венец. вид. 1667 р. т. II, ст. 508-510.

ристуватися ¹⁾; але тій біді легко зарадили дальші передруки 1-го видання (Бомбей 1228=1813, Калькута 1826, Бомбей 1828, і т. и.) ²⁾. Негативною рисою 1-го видання (і його передруків) була невелика його критичність; і лиш відколи в Єгипті опубліковано було докладні коментарії Судія (Булак 1250=1834) ³⁾, з'явилася спромога для дослідників уже свідоміш орієнтуватися в незавсіди певному тексті тодішніх друкованих видань.

Що ж до повного німецького перекладу Йос. фон-Гаммера: „Der Diwan von Mohammed Schemsed-din Hafis“ (2 т.т., Штутг. і Тюбінген 1812), то цей переклад, позбавлений рівнобіжного перського тексту, зроблений важкими, незграбними та ще й лиш білими віршами, повний друкарських помилок трохи не на кожній сторінці, теперечки вже мало придасться орієнталістам ⁴⁾. Придатна ще й досі — простора Гаммерова передмова (ст. I—XLII), де матеріяли про Хафизове життя призьбірано з шістьох рукописів; нехай собі всі ті шестеро джерел—пізні й неавторитетні, але більша половина з них (чотири) залишається ще й досі ненадрукованою; варті певної уваги ще й деякі пояснення до окремих поезій; а загалом Геммерів переклад тепер ваги не має. Але для того, щоб зацікавити Європу Хафизом, Геммерів переклад зробив аж надто багацько, і він має величезну історично-літературну вагу своїм впливом на Г'ете; „Westöstlicher Diwan“ великого Г'ете (1819) заснувався на Гаммеровому перекладі, і Хафиз одразу зробився близько-відомий цілому світові. Могли, правда, тоді ж таки допомогти Хафизовому спопуляризуванню ще й французькі прозаїчні переклади декотрих (що правда, дуже не багатьох) Хафизових газелів, що поробив тії переклади найавторитетніший тодішній сходознавець Сільв. де-Сасі (при „Pend-nameh“ 1819 і ин.) ⁵⁾, а вже ж до його голосу прислухалися тоді не самісінькі орі-

¹⁾ Русо, що наново видав Річардсонову антологію з Хафиза: „A specimen of persian poetry“ (Лонд. 1802, на якийсь десяток літ пізніш од появи друкованого Хафизового „Дівана“) скаржитися (ст. XV), що тее калькутське друковане видання 1791 р. так що й не дісталось до Європи, і що в Англії воно така сама рідкість, як і найдорогоцінніші манускрипти.

²⁾ На тепер набралось друкованих видань Хафиза вже чимало, тільки ж багатоменше, ніж Са'дія. Міні відомі за сто літ щось 50 видань Хафиза; та, як бачиться, можна їх налічити по-над сотню (пор. ст. 37).

³⁾ Потім Судієву редакцію знов видано в Булакові ще разів з двоє (1256=1840, без комент.; 1281=1864), та в Царгороді 1257=1841 без комент., 1870 з комент.

⁴⁾ Спеціаліст-іраніст Ете, сам німець, видко навіть не гортав Гаммерового перекладу: бо він зве той віршований переклад—прозаїчним, „in sehr geschmackloser Prosa“ (Grundriss der iranischen Philologie, 1896, т. II, відд. 2, ст. 305). А вже ж Геммер силувався обробити віршовану форму свого перекладу як найпильніш, наскільки ставало йому хиста („сім років пішло в мене на перекладання, три роки—на одшліфування та на обробку приміток“, ст. IV); значну частину Хафизових віршів Геммер переклав навіть так, що в них, по спроможі, задержано той самий метр, яким писано перський первопис.

⁵⁾ Сільв. де-Сасі ще 1798 р. в „Notices et extraits“ т. IV (ст. 238-245) подав французький переклад Хафизової біографії з Довлет-шаха XV в. В тій біографії наведено, для зразку, скільки Хафизових газелів.—Завважмо до речі, що в першій половині XIX в. шестеро газелів на французьку мову переклав і А. Русо в своєму „Parnasse Oriental“, Алжир 1841, ст. 88-92. Про французькі переклади Дефремері див. нижче, ст. 42.

єнталісти, ба й узагалі письменники. Та тільки, хіба ж можна рівняти той вплив, який могли робити на широку публіку читачів філологічні праці спеціаліста-вченого де-Сасі, з тим аж надто сильним впливом, що йшов од загально-приступного поетичного твору патріярха світової поезії, старого Г'єте!

Хафиз і „газельні“ вподобання одразу прищепилися, через Г'єте, німецькому письменству. В Німеччині після „Westöstlicher Diwan“ розпочалася безліч газельних наслідувань, і все воно—на підставі Гаммерового перекладу. Посеред них „Газелі“ графа фон-Плятена (1821) та його ж таки „Нові газелі“ й „Хафизове дзеркало“ дуже елегантні; до речі сказати, граф фон-Плятен сам знав перську мову й тямив її естетику. Але як судити взагалі, то Імерман (пом. 1840) мав право казати про тодішніх поетів:

Von den Früchten, die sie aus dem Gartenhain des Schiras stehlen,
Essen sie zu viel, die Armen, und vomiren dann Ghazelen.

Та будь-що-будь, оте „блювання газелями“ дуже допомогло тому, що Хафиз у Європі спопуляризувавсь як-найширше.

в) Давмер 1846, 1856 та його російські наслідувачі: Фет, Прахов.

Один з пізніших творців отаких газелів, не-орієнталіст А. Ф. Давмер у своїй книжці „Nafis“ (Гамб. 1846; 2-е вид. 1856; не так і давно—3-е вид., Йена 1912) подав більше як дві з половиною сотні „Хафизівських“ поезій в дуже вільній переробці: почасти він насмикав окремих, так сказати гарніших, віршів з тієї чи иншої Хафизової газелі, почасти дав свої власні вільні наслідування, або фантазування на Хафизові теми. Свою отую переробку зробив Давмер з дуже великим мистецьким хистом і смаком (не дурно ж і за наших часів вийшла вона в світ новим виданням, Йена 1912), і вона вчинила справжній вплив на росіян. Попереду переклав з Давмера 27 поезій А. Фет (у „Русскомъ Словѣ“ 1866, II)¹⁾, і за те од Кузьми Пруткова здобув він прозвання „ибнъ-Фетъ“; а тоді М. Прахов (у „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, I, ст. 215-243) під заголовком „Мотивы изъ Гафиза“ подав иншу пайку Давмерових віршувань. І Фет, і Прахов поперекладали вільну Давмерову переробку близесенько до німецького первопису і задержали Давмерову елегантність (надто Прахов; Фет—менше), тільки ж звичайно, що вони закріпили серед російської публіки геть не точну думку про те, яким треба собі уявляти справжнього Хафиза.

Класичний німецький переклад цілого Хафиза—Розенцвайга - Шваннава 1858-1864 і критичний перський текст „Дівана“ в виданні Г. Брокгавса 1854-1863. Дальші німецькі обробки. Переспіви Боденштеда.

Окрім того в даному разі росіяни, як воно часто трапляється, встигли значно остатися позаду віка. Бо тим часом як Фет та Прахов, що познайо-

¹⁾ Фетові „Переводы изъ Хафиза“ лекше знайти в його „Собраніи стихотвореній“, Спб. 1901, т. III, ст. 11—44.

мали російську публіку з Хафизом, підносили їй свої запізнені переклади з фантазій старого Давмера, в Німеччині за 1850-их рр. уже пороблена була для Хафиза новітня, велика, критична робота.

Тут допоміг просторий коментарій турка Судія XVI в., надрукований у Єгипті в Булакові ще 1834 (=1250) року. Тую Судієву редакцію взяв за підвалину Вінц. фон-Розенцвайг-Шваннав та й, одкинувшись од вузько-формальної східно-газельної одноримовості виготовив у прекрасній німецькій віршованій формі свій мало не дословний, до того ж літературно-гарний, попросту аж художній, повний переклад Хафизового дівана. Свою старанну працю, вкупі з рівнобіжним перським текстом за Судієвою редакцією булацького видання, надрукував Розенцвайг-Шваннав під заголовком: „Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis“ (3 тт., Відень 1858-1864) ¹⁾. Рівночасно, під заголовком „Die Lieder des Hafis“ (Липськ 1854-1863) видав Герм. Брокгавс наново переглянута критичну редакцію перського тексту Хафизового дівана, яку Брокгавс вирішив установити на підставі коментаріїв турка-Судія, бо той, так міркував Брокгавс, мав перед собою віродостойні, старовинні рукописи дівана ще XV віку. Почасти дав Брокгавс у своєму виданні і самий текст Судієвих коментаріїв (для перших 80 газелів дівана) ²⁾; він-таки й перенумерував Хафизові газелі, і таля Брокгавсова нумерація закріпилася для Хафиза й надалі, аж до теперішніх часів. Що Судій, побожний турок-сонніт, міг із своєї редакції повикидати декотрі яскраво-шітські Хафизові поезії, про це Брокгавс не догадався.

Відколи зафіксувався таким чином більше чи менше певний і зручний Хафизів текст, пішли од нього й новітні німецькі переклади,—що правда, вже не повні, а в формі антологій з Хафиза. Попереду Г. Несельман у своїм „Der Diwan des Sch. Muh. Hafis, im Auszuge übersetzt“ (Берл. 1865) всилувався, йдучи ще за давньою модою, відтворювати перський первопис навіть у його надвірній формі, а тому в Несельмана в його німецькому віршованому перекладанні тієї чи иншої газелі монотонно переводиться для всіх віршів лиш єдина спільна рима. Безмірно елегантніший вийшов славнозвісний антологічний німецький переклад або переспів Боденштедта „Der Sänger von Schiras. Hafisische Lieder“ (4-е вид. Берл. 1877; есть і т. зв. „діамантне“ виданнячко in-16°, з ілюстраціями, Берл. 1880, ст. XXII та 214).

¹⁾ На жаль, використав Розенцвайг Судія не для самих цілей філологічних. Він довірливо брав із Судія і архи-безглузді історичні його пояснення, містачи їх у рубриці „Приміток“ до кожного тому.—Антисоннітських Хафизових газелів, яких не було в Судієвій редакції, не взяв і Розенцвайг для перекладу.

²⁾ Огі коментовані 80 перших газелів становлять собою перший том видання.

Хоч який елегантний, хоч який для всіх любий—отой антологічний Боденштедтів переспів, тільки ж тая його обробітка не може собою витіснити Розенцвайга-Шваннава. Праця Розенцвайга-Шваннава,—і дуже дословна в перекладарському завданні, і художня в виконанні, і вичерпно повна (а не антологічна), і зручна через те, що поруч німецького переклада надруковано й перський текст en regard,—залишається в німців і досі найголовнішою працею для Хафизових студій. Через неї німці не надто вже квапляться поновляти переклади з Хафиза та й задовольняються тим пущим, що вже в них є.

д) Поява де-яких Хафизівських студій у Франції. Дефремері, 1858.

В деякій мірі одбилися вімецькі студії над Хафизом 1850-их рр. і на французькій орієнталістиці, та тільки в деякій мірі.

Позначна—ось яка річ, що odrізняє французів од німців: нема у французів іще й досі не тільки повного перекладу Хафиза, ба нема в них навіть хоч трохи значніших обсягом—антологій з Хафиза. Французи взагалі підступали до Хафиза зрідка, та й то виявляли для нього увагу не літературно-естетичну, ба самісіньку науково-філологічну. Отак чинив на початку XIX віку Сільв. де-Сасі (див. вище, ст. 39), і так учинив в середині XIX-го віку той, що працював рівночасно з німцями Розенцвайгом та Брокгавсом, історик-іраніст Дефремері, автор цінної статті: „*Coup d'oeil sur la vie et les écrits de Hafiz*“ (в *Journal Asiatique* 1858, т. XI, квіт.-май ст. 406-425). Стаття тая ще й досі одна з оснiвних про Хафиза. В ній перекладено й де-кільки газелів за текстом Брокгавсового видання, і тим чином видно звязок інтересів француза Дефремері з інтересами науки німецької ¹⁾.

е) Перехід Хафизівських студій до англійців. Вільберфорс-Клерк 1891, Пейн 1901.

В другій половині 19-го віку головну енергію в студіюванні та перекладанні Хафиза виявляють англійці, здебільша навіть по-за всяким звязком з німецькими працями ²⁾.

Серед численних англійських робіт надто визначаються двойко: повний прозаїчний переклад, наділений як-найяскрішішими поясніннями й газельною нумерацією Н. Wilberforce-Clarke'a: „*The Divan, written in the*

¹⁾ Після того можна вказати по-французьки, хіба, маленьку збілочку A. Nicolsona: *Quelques odes de Hafiz, trad. pour la première fois en français*, Пар. 1898 (в серії „*Bibliothèque Elzevirienne*“, ст. XI та 72). Це праця самостійна. За те знов відчувається звязок із Німеччиною в тій вибірці 11 Хафизових газелів, яку видав S. Frilley в невеличкій книжечці: *La Perse littéraire* (Пар., бл. 1909 р., ст. 130-137, там—попросту прозаїчний французький переклад з німецького віршованого Розенцвайгового перекладу, зовсім не з перського первопису.

²⁾ Попереду такий звязок з німецькою наукою—відчувався. Широко користуючися Розенцвайгом, С. Робінсон видавав прозою перекладані вибірки з Хафиза в 1872 році, а тоді їх вніс до своєї „*Persian poetry*“ 1883 (ст. 383-508). Віршами перекладав Г. Бікнелъ: „*Hafiz of Shiraz*“ (Лонд. 1875, вид. Трюбнер; ст. XX та 384)

XIV-th century by Hafiz" (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомовий так само повний, тільки вже віршований переклад John Payne: "Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz" (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений був змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь якими німецькими допоміжними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) ¹). Ця Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупо додає як-найдокладніші уваги й поясіння до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працювиту самітно-самостійному англіїцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в інших англо-індійських орієнталістів-самоуків ²).

ж) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. XX віку. "Історія Персії и ея литературы" проф. Кримського 1906. "Персидские лирики" акад. Хв. е. Корша, 1916.

В XX віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба з "ибн-Фета".

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя "Історія Персії и ея литературы" (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантною Давмеровою переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова ("Ист. Перс." т. III, ст.

¹) Правда, головною підвалиною для Джарретового видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і змін проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже й дуже.

²) От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебував Керім-хан Зенд близько 1811 року (! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк зрозуміти як слід слова Авзлі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебудовання, зазначив, що перебував її Керім-хан ("Notices of persian poets" 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначає Довлет-шаха і "Тезкирет еш-шоера", як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозріває, що Довлет-шахова праця це ж і є "Тезкирет еш-шоера". Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 950 № 605 і ин.) До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

156-191), з другого боку—мої власні прозаїчні переклади (т. III, ст. 192-202) та віршовані переклади покійного (тоді ще живого) акад. Хв. Є. Корша (т. III, ст. 150-155 та т. I, 1909, ст. 427-430).

Уміщені в мене в „Історії Персії“ віршовані переклади Хв. Є. Корша з додатком іще декотрих, Коршевих-таки, увійшли, всього разом 18 №№, в посмертну Коршеву книжку: „Персидські лірики X-XV в.“ (М. 1916, ст. 95-116; вид. М. Сабашніков)¹⁾. Книжку „Персидські лірики“ зредагував—я, та й додав до неї передмову про перську поезію взагалі і про Хафиза з-особна. Публіка розхалпала тее видання за якихсь півроку,—подія, з якої не важко висувати, що з'явився вже значний інтерес у новіщих, передреволюційних росіян і до східної поезії і до Хафиза. З піетета супроти недавно-вмерлого перекладача, мого старого вчителя, я в своїй передмові до „Персидскихъ лириковъ“ розсилав, наче на свіжій могилі, надзвичайно високі похвали акад. Коршеві, як перекладачеві-віршівникові. Тепер, уже як геть зітерлася гіркота од свіжої втрати, не буде образою для пам'яті акад. Хв. Євг. Корша—признатися, що мої похвали були дуже пересадні. Найбільше вадить Коршевим перекладам не так їхня важко-тягарність (цю нелюбу ваду простити вченому можна було б): найголовніша їхня хиба—тая, що вони через-лад неточні і лиш приблизні.

От, напр., № 7 (ст. 103) в перекладі акад. Корша дуже мало схожий із своїм перським оригіналом. По-перськи починається газель так: „Випадало б, щоб од усіх серцеграбіжниць ти брала данину, бо ти неначе вінець над головами вродниць цілого світу. Двое бистрих очей твоїх роблять заколот у китайському Туркестані й Хотані; закрученому локонові твого кучерявого волосся Китай та Індія надсилають податок“. А у Хв. Єв. Корша це перекладається ось як:

„Царицею ты всѣхъ прелестницъ быть должна,
„Сіяя выше ихъ красою, какъ луна.
„Волна твоихъ волосъ и очи съ поволокой
„Наносятъ прелестямъ другихъ ударъ жестокий.—

Китай, Індія, данина, що звідти йде—ці всі образи акад. Корш попросту повикидав, не впоравшись з ними.

Таким самим надмірно спрощеним способом перекладено вірш на ст. 98:

„Хоть душу мнѣ скорбь отравила,
„Ей мрачныя мысли внушивъ,
„Отрадной красы твоей сила
„Удержитъ ихъ грозный приливъ.—

А в перському первописі ми замість оцієї блідої парафрази знаходимо от що: „Скорбота, наче орда негрів, ринула кров'ю в мое серце, але ж твоє лице, наче ясне римське військо, з тріумфом оджене їх“. Ці-

¹⁾ В „Персидскихъ лирикахъ“ Хв. Євг. Корша перекладено: трое Хафизових четверостишів, 13 газелів та 2 „обривки“.

каве, характеристичне Хафизове прирівняння темної туги до негрів і ясного милого обличчя до римлян—геть випало в Коршовому віршуванні.

Од орієнталіста ми сподівалися б були перекладу, а не отакого далекого переказування.

Лиш дві-три газелі переклав акад. Хв. Є. Корш дуже непогано, а що до інших його перекладів з Хафиза, то виразно можна відчутти, що акад. Корш працював над ними уже, як ізстарівся, уже як на силах занепадав та й,—це ми точно знаємо,—побільше навіть уже тоді, як на передсмертній постелі лежав.

з) Збірний реєстр російської бібліографії про Хафиза (трохи чи не все—самі дрібниці).

1) Г. С—въ: Персидскія стихотворенія. Съ французскаго—„Цвѣтникъ“ 1810, ч. VI, ст. 67-78. Подано тут по одному зразку з Енверія, Са'дія, Джами та Хафиза.

2) Журденъ изъ книги „La Perse“¹⁾: О языкѣ персидскомъ и словесности. Съ французскаго перевелъ Пбдья—„Вѣстникъ Европы“ 1815, №№ 10-15. Дано зразки з Фирдовсія, Хафиза (три газелі в № 11), Са'дія та Енверія.

3) Ширазъ. Гробницы Садія и Гафиза—„Вѣстн. Евр.“ 1815, № 15, (ст. 205-213).

4) А. Болдыревъ. Персидская хрестоматія, ч. II, М. 1826; 2-е вид. М. 1833, ст. 135-192: „Изъ Дивана Хафиза“. Самісінький перський текст (без перекладу) 50 газелів, 7 четверостишів, 12 кит'ат. Геть аж до остатнього часу ця хрестоматія Болдырева являлася в Росії найголовнішою помічною працею, з якої студенти-орієнталісти знайомилися з Хафизом, аж доки вийшла в світ хрестоматія Гаффарова (див. низче, № 28).

5) Ю. Познанскій: Ода. Изъ Гаафица—„Московский Телеграфъ“ 1826, № 10 (ст. 66-67).

6) Ф. Г. Нетлѣнные глаза. Восточный апологъ, изъ Гафиза—„Сѣверная Пчела“ 1827, № 67.

7) Н. Моисеевъ: Переводъ съ персидскаго, оды Джами и Гафиза—„Казанскій Вѣстникъ“ 1830 (ч. 28), кн. II, ст. 185-190.

8) П. Ст—въ: Къ виночерпю. Подражаніе Хафизу—„Тифлисскія Вѣдомости“ 1830 № 1.

9) Л. Якубовичъ: Газель. Изъ Гафица—„Литературная Газета“ 1831 (т. III), № 26, ст. 210.

¹⁾ На думці мається дуже тоді відомий всебічний, збірний огляд Персії: La Perse, ou tableau de l'histoire, du gouvernement, de la religion, de la littérature, de cet empire; des mœurs et coutumes de ses habitans—par Am. Jourdain, 5 томиків in 16°. Пар. 1814. Про Хафиза—див. т. V, ст. 221-236, переважно за Довлет-шахом у перекладі де-Сасі.

10) П. П.: Газель изъ Гафиза. Съ персидскаго—„Молва“ 1835, № 24-26 (ст. 387-389).

11) С. Назарьянцъ: Абуль-Касемъ Фердауси Тусскій, съ приложеніємъ бѣлаго обзора исторіи персидской поэзіи до исхода XV в. по Р. Х., ч. II, Москва 1851. На ст. 81-83 поетів життєпис (за Гаммером) та звітка про його могилу. Перекладів з газелів немає.

12) П. Лерхъ: Семизвѣздіе на небѣ персидской поэзіи—„Библиотека для Чтенія“ 1851, т. 105, отд. III, ст. 251-268. Одна з зірок „семизвѣздія“—то Хафиз.

13) И. Холмогоровъ. Шейхъ Саади Ширазскій, Казань 1865 (відб. з „Ученыхъ Записокъ Казанскаго У-та“). На ст. 6 напис над Хафизовою могилою. На ст. 10-11 текст і прозаїчний переклад газелі: „Ступай, отшельникъ“ (=№ 61). На ст. 48, у примітці, Холмогоров гордовито виправляє таку помилку Олеарія, якої Олеарій ніколи не робив¹⁾.

14) И. Ботьяновъ. Нѣсколько стихотвореній изъ Гафиза, Саади и другихъ, въ переводѣ съ персидскаго. Одесса 1866. На ст. 8-9 цієї рідкої брошури перекладено прозою дві газелі: а) „Двѣ нѣжныя подруги—двѣ чаши стараго вина“ (=№ 524), „Прижимаю розу къ груди своей, рука моя держитъ чашу сладкаго вина“ (=№ 34). І є скількись слів про самого-таки Хафиза (з анекдотом про Хафизову зустріч із Тимуром). Все (включаючи й обидві газелі) взято безперечно з Довлет-шаха.

[15-16) Про переклади А. Фета в „Русскомъ Словѣ“ 1866, кн. II, та М. Прахова: Персидскія пѣсни, мотивы Гафиза, в „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, кн. I (ст. 215-243)—казано вище, на ст. 40].

17) Іог. Шерръ: Всеобщая исторія литературы, переводъ А. Пыпина, Слб. 1867. (Є ще переклад П. Вейнберга, М. 1895-1896). Подаються побіжні уваги про Хафиза.

18) М. Карьеръ: Искусство въ связи съ общимъ развитіємъ культуры и идеалы человечества, переводъ (з німецької мови) Е. Корша, т. III, Средніє вѣка, М. 1874. В розділі „Новоперсидская поэзія“ (ст. 201-235) для Хафиза одведено ст. 230-233.

19) М. В. Лосіевскій: Изъ персидскихъ пѣсень Гафиза—„Оренбургскій Листокъ“ 1877, № 7.

¹⁾ Холмогоров пише: „Олеарій ошибается, выдавая Хафиза за лицо, которое переложило въ стихи Бустанъ шейха Саади. Voyages d'Ad. Olear. trad. par Wisquefort, t. I, pg. 856, Amsterd. 1727“. А в Олеарія справді сказано лиш от що: „По Алкорані дають дітям учить Шіх-Сааді Кюлустан, або Долину рож, і його ж таки Бустан, або Плодовый город, а тоді вивчають Гафиса, який, так само як і Бустан—віршований“. Порівн. і рос. переклад П. Барсова: „Опис. путеш. Голшт. посольства, сост. Ад. Олеаріємъ“, М. 1870 (відб. із „Чтеній въ Общ. исторіи и древностей“), ст. 809. Тая помилка, за яку Холмогоров обвинувачує самого Олеарія, належить лиш недбалому французькому перекладачеві його (в того справді ми читаємо:... „et enfin Hafis, qui a mis le Bustan en rime“, Пар. 1659, т. I, ст. 593).

20) А. п. Майковъ: Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 9.

21) П. Гнѣдичъ: а) „Если листь летитъ на землю“... Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 24;—б) Изъ Гафиза—„Нива“ 1884, ст. 806.

22) Мирза-Джафаръ: а) Книга персидско-русскихъ разговоровъ, Казань 1883, ст. 80-81, текст і російський переклад: „Пошелъ я поутру въ садъ сорвать розу“ (=№ 528)¹⁾;—б) Персидско-русская грамматика, Казань 1884, ст. 10-12, текст, транскрипція російськими буквами та російський переклад: „Если та ширазская турчанка“ (=№ 8).

23) С. И. Уманецъ: Изъ Дивана Хафиза. Переводъ съ персидскаго подлинника (віршами)—„Сѣверный Вѣстникъ“ 1891, мартъ, ст. 55-56 (I. „Розъ душистыхъ мнѣ не надо безъ чарующихъ очей“=№ 155; II. „Въ темный садъ, гдѣ млѣють розы, вышелъ я“=№ 528). Переклади дуже вільні.

24) М. Г[амазовъ]: Переводы съ персидскаго, турецкаго и арабскаго—в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археолог. Общества“ т. V=1890. На ст. 91-92, 273 та 277-278—віршовані варіації на теми з Хафиза.

25) О. Коршъ: Персидскій языкъ и литература. Вступительная лекція—„Московскія Вѣдомости“ 1892, № 298, фейльтон. Єсть де-кільки слів про Хафиза у звязку з суфіізмом.

26) А. Крымскій—а) статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауса та Ефрона: „Персидская литература“ (полут. 45, Спб. 1898, ст. 365) і „Хафизъ“ (полут. 73, Спб. 1903, ст. 127-128).—б) Окремий відділ „Хафизъ“ у III томі моєї „Исторіи Персіи и ея литературы“ (М. 1906)—згадано було вище (ст. 43-44). Въ „Новомъ Энциклопедическомъ Словарѣ“ стаття: „Гафизъ“ (т. XIII, Спб. 1913, ст. 753-754). В „Энциклопедическомъ Словарѣ братьевъ А. и И. Гранатъ“ стаття „Гафизъ“ (т. XII, М. 1912) та „Персидская литература“ (т. XXXI, М. 1915).

27) Влад. Соловьевъ—де-які переклади (або мотиви) з Хафиза є в його „Стихотвореніяхъ“.

28) Мірза Абдулла Гаффаровъ: Образцы персидской письменности съ X в. до нашего времени, ч. II, Поэзія, М. 1906 (=„Труды по востокѣдѣнію“ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ, вып. 25). Без усякого перекладу на російську мову, увійшов до цієї хрестоматії з лейпцігського Брокгаусова видання текст 50 газелів (ст. 344-388), „мохеммес“ (ст. 427-429), „Книга виночерпія“ (ст. 429-436), 11 четверостишів (ст. 462-463).

[29] Про „Персидскихъ лириковъ“ акад. Хв. євг. Корша з моєю вступною статтею (М. 1916) сказано вище, ст. 44-45].

¹⁾ Цю саму газель знов подав Мірза Джафар в „Книгѣ персидско-русско-французскихъ разговоровъ“ (М. 1896, ст. 155), що являє собою доповнену переробку „Персидско-русскихъ разговоровъ“ 1883 року.

30) В. Тардовъ: Газели Гафиза. Съ персидскаго. І. О, не зови насъ въ рай, святой отецъ! II. Я шель за розой въ садъ въ часъ розовыхъ тѣней—„Заря Россіи“ (=давніша газета „Утро Россіи“) 1918, № 14 (великодний), ст. 1. З як-найбільшою певністю можна твердити, що В. Тардів перекладав не з перського первопису, а з якогось європейського перекладу, та й то з перекладу не поганого.

Оті дві Хафизові газелі, що їх підніс професійний журналіст В. Тардів російській широкій публіці в дуже розповсюдненій газеті в великодному числі заразівськи після надрукованого величезними буквами святкового привітання: „Христось Воскресе!“—вони виступають як один з численних виявів того інтереса до перської (з-особна до Хафизової) газельної творчості, яка запанувала за останніх часів у російській віршованій літературі. Зацікавилися російські письменники самою формою газелі, способом будувати її з двухстиштів, які, всі геть, кінчаються на однаковісінку риму (прим. у В. Тардова в 1-й газелі—рими: „отець“, „Творець“, „жнець“, „вѣнецъ“, „жрецъ“, „Творець“, „чернецъ“, „конецъ“, „Творець“). На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, то що, виступають сучасні російські поети, имѣ же имя легіонъ, та й частують публіку своїми „газеллами“ (обов'язково з буквою „э“ і з безглуздим подвоєним „лл“,—десь певне, з аналогії до „новелла“, „Изабелла“ і т. ин. слів західньої піїтичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спромогу читати справжні перські газелі перською-таки мовою, того всякі такі російські напруги з „газеллами“ попросту одштовхують: вони-бо зовсім не викликають того естетичного враження, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою; навпаки—дають оті „газелли“ результат цілком супротивлений. Правдивий знавець східньої поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб убити й банальною зробити всенюк принаду од поетичної творчості Хафиза чи якого иншого перського газельного віршеника—це подати їх по російськи в одноримованому вигляді расейських „газеллъ“, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського. Бо коли в персів невідомо-обов'язкова одноримовість загніздилися в глибокому корінні стародавнього письменського життя, з більше ніж тисячолітньою давністю, то для росіян це все буде лиш неорганічна й неприродна мода. Орієнталіст не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щирішу пораду¹⁾: випадає перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати

¹⁾ Пор. те, що міні довелося казати в „Персидскихъ лирикахъ“, М. 1916 ст. XXVI.

сам перський автор, коли-б він був писав по-російськи і був-би бажав зробити на психіку російського читача XX віку враження, однакове з тим враженням, що мав перський читач XIV віку од перської форми XIV віку. Звичайно, можна в ряди-годи і по-російськи подати за-для літературної оригінальності або за-для наочного ілюстрування десятку-другу Хафизових газелів екзотичною одноримовою формою, із строфами двостишними замість звичайних російських чотирьохстишних, і з них могли-б повіяти навіть декотра швидкоминуча принада, як екзотичний штукарський фокус, як випадкова вузлувата рідкість. Тільки-ж, цілого Хафиза спрепарувати в вигляді расейських „газэлл“ — це визначало-б учинити йому ведмежу послугу.

и) Хафиз в українському письменстві.

Українська бібліографія про Хафиза, поки-що, не велика. Здається, я досі був єдиним перекладачем для Хафиза.

Ще 1895 року у Франковому часописові „Житє і Слово“ подав я віршований переклад декількох його поезій (у січневій книжці).

Після того, вже 1918 року, мій ученик М. З. Персіц видрукував у Москві цілу мою книжку про Хафиза, писану в першій половині мовою російською („Пієни Хафиза“), а в другій половині — мовою українською: „З Хафизових пісень“ (ст. 79-96). Але вже як книжка була цілком готова, цілком видрукована, в друкарні „Крестнаго Календаря“ А. Гатцука, тільки ще незброшурована, — довелося мені виїхати з Москви; і тоді друкарня серед революційних заколотів не встигла її випустити в світ. Скільки мені відомо, чисто-весь наклад, окрім єдиного та й то неповного мого коректурного примірника, продано до крамниць, мов непотрібну макулатуру, на обгортку всякого дрібного краму.

У тому московському примірникові, який єдиний залишивсь у мене, не стає саме українського тексту. І коли я в Києві надумавсь таки видати антологію з Хафиза, довелося мені віршувати всі переклади наново (і, очевидно, по новому) з перського тексту. Вони увійшли в видання:

А. Кримський: Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина III. Київ 1922. Ст. 166-180 вступна стаття про Хафиза, ст. 181-222 віршований переклад неповної півсотні поезій з його „Дівану“ (48 №№).

Акад. Аг. Кримський.

Грамота ц. Олексія Михайловича київським міщанам.

Озираючись на важкі події р. 1654, пригадаймо, як пильно козацька старшина та духовництво дбали, щоб зберегти свої права і вільності від замахів московського уряду. Вже 8 січня після ради у Переяславі гетьман запропонував В. В. Бутурліну, заступникові царському, присягнути на ймення цареве, що шляхта, козаки і міщани не втратять своїх вільностей, наданих польськими королями, і домагався, щоб було їм видано грамоти на маєтності. Коли Бутурлін заявив, що царі московські — самодержці і не мають звичаю польських королів — давати присягу своїм підданим, то писар військовий та полковники запропонували йому, щоб він дав „письмо за своими руками, чтоб вольностям нашим, правам и маєтностям быть по прежнему“. Але Бутурлін одмовився навіть зробити і це, обіцяв лише, що стольники і дворяни московські не будуть баритись по городах, візьмуть тільки людей до присяги та й пойдуть собі геть. — 14 січня Бутурлін вирушив до Києва; 17-го взяв до присяги сотників, осавулів, отаманів, козаків та інших обивателів київських, а по пересправі з митрополитом 19-го січня, присягла й митрополита шляхта і слуги. Не відразу, але все-ж у липні р. 1654 послано було ігумена Ін. Гізеля до Москви прохати, щоб цар дав своє підтвердження прав українському духовництву. Найближча причина до цього — це була суперечка між митрополитом і воеводою київським, кн. Куракіним, що задумав збудувати фортецю для оборони Києва як нате — на ґрунтах церковних та манастирських, не рахуючись з старими привілеями („Ист. Россія“, Соловьева X, гл. IV).

До цього часу ми не чули тільки голосу городян київських. Але і вони теж не мовчали про свої потреби. 7-го мая вони, так само як шляхта, козаки й духовництво, удалися до московського уряду з проханням, багаючи захистити їхні права; та вдалися вони не безпосередньо до царя, а до патріярха Нікона, що тоді мав великий вплив на царя. От що писали київські міщани:

„Учиненную присягу совершаючи Панъ войтъ со всѣми нами въ томъ богоспасаемомъ градѣ Києвъ живущими еще къ сему, дабы пресвѣтлое лице православнаго монарха, Его Царское величество въ радости видѣти, вѣрное подданство отдать и милостивое жалованье въ подтверженіи правъ намъ служащихъ получить могли, о всемъ томъ, взявши съ собою нѣсколько братьевъ мѣщанъ, поѣхалъ къ царствующему граду Москвѣ. Для того мы, жители всѣ того богохранимаго града Києва, черезъ сіе писаніе наше упадаемъ къ ногамъ святительства Вашего, и ниско челомъ бѣючи, униженне просимъ, изволь къ Его Царскому Величеству Ваше Святительство о насъ милостиво ходатайствовать, чтобъ есмы и Его Царского Величества щедрюю милость въ подтверженіи правъ нашихъ стародавнихъ и что еще нынѣ ново къ тѣмъ правомъ давнымъ надобно было бы, получить могли, униженно Вашему Святительству челомъ бѣемъ“... Подписали: „Святительству Вашему нижайшіе подножки: бурмистры, райцы и весь убогій народъ, жители града Києва“ (*Забѣлнѣ*, Малоросс. Переписка, хранящаяся въ Оружейной палатѣ, № XVIII).

Московський уряд, як відомо, в зносінах з Україною опірався в своїх політичних заходах головним чином на „чорних людей“. І в цьому випадку він одповів швидко й ласкаво. Посли вернулися через 2 місяці, київські міщани здобули грамоту, що на перший погляд повинна була їх задоволити. Здається мені — отая грамота ще не була оголошена друком. Я знайшов її у колекції рукописів Самарського Університету, де вона переховується під шифром F. 9. Матеріал — великий подвійний аркуш грубого паперу; почерк — звичайна, але дуже ясна, навіть гарна скоропись московська половини XVII в.: під текстом грамоти — велика печатка з червоного лаку, прикрита папером. На відворотній сторінці — підпис. Текст грамоти — ось який:

„Божією милостию... В нынешнемъ во 162-мъ году мая въ 25 день били челомъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, предковъ нашихъ, великихъ князей росіискихъ і наше царского величества отчины города Києва подданные наши, бурмистръ Іванъ Сытьковъ и райцы и лавники, чтобъ намъ великому государю ихъ подданныхъ нашихъ пожаловати, права ихъ и привилія, которые имъ даны от королей полскихъ о годовомъ доходе почему имъ давать с ратуши и з градцкихъ казны подтвердить, і нашими государскими жалованными грамотами укрепити. И мы, великій государь, наше царское величество, подданныхъ нашихъ, города Києва бурмистровъ и райцовъ и лавниковъ пожаловали годовымъ доходомъ по прежнимъ

привиліямъ, каковы даны имъ от королей польскихъ; велѣли имъ из доходовъ ратушскихъ давати, что издавна повелось: бурмистру и райце старшему, урядникомъ годовымъ по триста золотыхъ, а другимъ райцомъ чотыремъ челоувѣкомъ и лавникомъ шти челоувѣкомъ по штидесять золотыхъ полскихъ челоувѣку на годъ; и тѣхъ королевскихъ привиліевъ ни в чемъ нарушати не велѣли; и бурмистромъ и райцомъ и лавникомъ намъ, великому государю, царю и великому князю, Алексѣю Михайловичю всеа великиа и Малыя Росіи самодержцу и сыну нашему, благоувѣрному царевичю і великому князю Алексѣю Алексѣевичю и нашимъ государскимъ наслѣдникомъ служить і всякого добра хотѣть и во всемъ наше царского величества повелѣнье исполнять. А мы, великій государь, учнемъ ихъ держати в нашемъ государскомъ милостивомъ жалованье, и имъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ.

Дана ся наша государская жаловалная грамота в нашемъ царствующемъ граде Москве лѣта от создания миру 7162-го мѣсяца іюля 16 дня“.

Під оцим — велика печатка.

На відворотній стороні:

„Божиею милостию великій Государь царь і великій князь Алексѣй Михайловичъ Всеа великиа и Малыя Росіи Самодержецъ“.

Ясно — відповідь царська була ласкава, але не така, як сподівалися міщани київські, що старалися про відновлення старих привілеїв. У грамоті говориться лише про платню виборним урядовцям міста Київa, але ані слівцем не згадується про суд, про привілеї й т. и. Справа ця вияснилася пізніше.

Подав акад. В. Перетц.

21 липня 1921.

Петербург.

А. Майков про Шевченка.

Року 1864-го вийшли „Новыя стихотворенія“ Аполлона Майкова; серед них знаходимо на 73 ст. такий вірш — без назви:

На бѣлой отмели Каспійскаго поморья,
Работой каторжной изнеможденъ, лежалъ
Пѣвецъ. Вокругъ песокъ. Ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспій брызгами страдальца освѣжалъ,
Лишь Каспій вызывалъ пѣвца на пѣснопѣнье...

Вотъ въ душу узника слетѣло вдохновенье...
 Задвигались уста, воспламенился взоръ.
 Онъ руки къ родинѣ, какъ къ матери простеръ,
 Онъ очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу.
 Но двое часовыхъ ужъ видятъ: быть грѣху
 И взводить ужъ курока, отставили ужъ ногу,
 Готовясь въ крѣпости тотчасъ поднять тревогу,
 Готовясь выстрѣлить по первому стиху.
 1860.

У 3-ьому виданні поезій Майкова 1873 року (кн. В. Мещерського) цього вірша немає, не знайшов я його і в дальших виданнях (з них, правда, не всі були в мене під рукою); лише в останньому 9-му (Маркса, 1914 р.) зустрічаємо цей вірш з деякими варіантами і інакшою датою — 1859 р. Варіанти такі:

- 6 ряд.— Вотъ въ *сердцѣ* узника *забилось* вдохновенье,
- 7 — Задвигались уста, *сверкнулъ* *потухшій* взоръ,
- 9 — *И* очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу:
- 12 — Готовясь выстрѣлить по первому стиху.
- 13 — *И* въ крѣпости поднять *военную* тревогу.

Не знаю, звідкіля взяв текст вірша П. В. Биков, редактор „исправленного и дополненного издания“ — ніяких редакторських приміток немає; не знаю також, яка дата правдивіша — 1859 чи 1860? В усякому разі і одна і друга дата можуть тільки підтримати мою думку, що „піввець“, про якого написав Майков свого вірша — не хто, як Шевченко.

Заслання поета і неймовірно жорстока заборона писати і малювати... „Новопетровское укрѣпленіє“ і Каспій.... знущання начальства — всі ці відомі факти з біографії Шевченка — і нікого іншого — дають можливість зрозуміти вірш Майкова. І характерно, що Майков написав його в 1859-60 р., коли Шевченко повернувся вже з заслання, і приїхавши до Петербургу, зустрів там, особливо в літературно-мистецьких колах, надзвичайно прихильне відношення. У своєму щоденникові він навіть записав 30 березня 1859 р.: „Боюся, какъ бы мнѣ не сдѣлаться модной фигурой въ Питерѣ. А на то похоже“ (Твори Т. Шевченка, видання В. Яковенка, т. II, 324 ст.). Одначе це була не мода, а, як зазначав поетів біограф, Кониський, „потреба душі освічених людей Росії“, які в ті роки сподівалися від Олександра II-ого оновлення країни, і для яких Шевченко „був великою, нічим не справданною жертвою того ладу державного, що панував над Росією під увесь час царювання Миколи I“.

Не відомо, чи був знайомий А. Майков з Шевченком особисто. Дуже це річ можлива. В усякому разі, повернувшись в осени 1859 р. з подорожі до Греції (а Шевченко повернувся тоді з Києва), Майков міг коли не познайомитися з ним, то почути про його життя в засланні, про жорстоке знущання над словом поета... Дуже можливо, що Майков, який перекладав на російську мову білоруські пісні, читав і розумів і твори українського Кобзаря.—У книжці Н. Барсукова „Воспоминання о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ“ (Спб. 1898) знаходимо такий запис про розмову Майкова з Костомаровим під час їхньої подорожі до Новгороду, 8 травня 1862 року: „Посѣтивши Пятницу (1156 г.) и Никольскій соборъ, возвратились домой. Здѣсь между Костомаровымъ и Майковымъ завязалась интереснѣйшая бесѣда о Русской Литературѣ,—о *Мининѣ* и *Пожарскомѣ* Островскаго и *Борисѣ Годуновѣ* Пушкина, о Шевченкѣ и пр.“ (21 ст.).

Вірш Майкова про Шевченка—жанровий малюнок у його звичайній манері; але в ньому чувається протест душі поета проти знущання над словом, над творчістю. В середній період своєї поетичної діяльності, після кримської катастрофи, Майков більш-менш піддався настроям доби реформ і сам признався, що він радів, коли „великія идеи новаго царствованія открыли новые горизонты“ (Твори, 9 вид. т. I, XXIV ст.). Поезію „На бѣлой отмели Каспійскаго поморья“ Майков написав як-раз під цей час, і вона цікава не тому тільки, що безперечно малює Шевченка і виявляє співчуття до нього з боку російського поета, а й тому, що дає цікаву деталь для характеристики творчости самого Майкова.

Подав П. Филипович.

До біографії П. Куліша.

I.

П. Куліш у київо-печерській школі.

У Київской Старинѣ 1899 р. (т. 64) надруковано листи П. О. Куліша до М. В. Юзефовича (стор. 185).

У редакційній передмові до їх говориться, що 1842 р. Куліш покинув служити у луцькій шляхетській школі та перейшов на таку саму посаду вчителя руської мови до київо-подільської школи. Це помилка автора передмови. В. Шенрок у своєму життєпису Куліша каже (стор. 23 окремої відбитки з „К. Стар.“ 1901 р.), що Куліш пробув у Луцькому сім місяців, а далі робить випис із службового Кулішевого

атестату: „Почав службу в. об. вчителя руської мови в луцькій шляхетській школі 10 лютого 1841 р.; *перенесено на таку саму посаду до київо-печерської шляхетської школи того самого року 21 серпня*, а до київо-подільської школи того-таки року 25 студня“. У „Памятной запискѣ о Кіевской 4-ой гимназіи“, в частині першій під заголовком „Прошлое Кіевской 4-й гимназіи (1868—1838 г.г.)“, автор цієї частини, Е. О. Кивлицький, оповідає, що 1836 р. було засновано другу шляхетську школу на Печерському, де вона й містилася по чужих будинках аж до 1853 р. Учнів у ній було понад сто. В 1853 р. школу цю було переформовано в повітову міщанську, а з 1 липня 1868 р. в київську прогімназію і далі 1883 р. в київську 4-ту гімназію.

В архіві цієї останньої заховався рукописний „Журналь для росписки учителей III класса 2-го дворянского училища на 1841 годъ“. Усі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію вони давали та що було за цю їхню лекцію зроблено.

Запис починається з 8 січня, а кінчиться 18 грудня; учителі були в першому семестрі такі: для закону божого православного—свщ. Іван Лукашевич, католицького—ксьондз Якубович, для руської мови—Шкляревський, латинської мови—Михалевич, німецької мови—Ганзе, французької—И. Сорочинський, для математики—С. Коломійцев, історії—Брайкевич, писання—Постоловський. 16 серпня Шкляревський підписався востаннє. 19 серпня є такий запис: „Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. За преподавателя занимался учитель Постоловскій“. Як це ми бачили з службового Кулішевого атестату, його призначено було вже 21 серпня, але перший запис він зробив у щоденнику тільки - по 23 жовтня: „Отъ 3^{1/2} до 5 часовъ. Русскій языкъ. О словосочиненіи, подлежащее и сказуемое, слова опредѣлительныя и дополнителныя. Кулѣшъ“. Цей запис зроблено тим самим круглим гарним письмом, що звичайне було для його за весь його довгий вік.

А далі вже регулярно пішли його записи такого змісту:

„23 сентября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Опредѣлительныя и дополнителныя слова. Кулѣшъ“.

„27 сентября. Отъ 2 до 3^{1/2} ч. Русскій языкъ. Раздѣленіе союзовъ по употребленію и значенію. Кулѣшъ“.

„30 сентября. Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. Предложеніе придаточное, полное и сокращенное; предложеніе вводное. Кулѣшъ“.

„2 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія въ пройденныхъ правилахъ; произношеніе стиховъ Пушкина. Кулѣшъ“.

„4 октября. Отъ 2 до 3^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе предварительныхъ правилъ словосочиненія до согласованія словъ. Кулѣшъ“.

„7 октября. Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи простомъ. Кулѣшъ“ (Далі, замість підпису, ми ставитимемо самісіньку літеру К.).

„8 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Согласованіе словъ въ предложеніи сложномъ. К.“

„10 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи придаточномъ. К.“

„11 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе всѣхъ вообще правилъ о согласованіи словъ. К.“

„14 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Произношеніе выученнаго на память лучшаго отрывка прозы. К.“

„15 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи словъ; родительный присвоенія. К.“

„17 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Родительный обозначенія и количества. К.“

„18 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. К.“

„21 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„24 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„25 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„28 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе управленія дательнымъ падежомъ. К.“

„31 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„1 ноября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„2 ноября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„4 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Винительный и творительный падежи. К.“

„7 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Предлоги, управляющіе падежами. К.“

„8 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющія падежами, съ помощію предлоговъ. К.“

„11 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющіе падежами. К.“

„12 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. О составленіи періодовъ. К.“

„14 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„15 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„18 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѣ. К.“

„19 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѣ. К.“

„22 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ э, и, і, о. К.“

„25 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ з и ь. К.“

„26 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи падежами родительнымъ и дательнымъ. К.“

„28 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

„29 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„3 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„5 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„9 декабря. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Упражненія въ правописаніи. К.“

„10 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„12 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„13 декабря. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Упражненія. К.“

„17 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

Ми навмисне списали геть-усі записи молодого вчителя руської мови, Куліша, бо з їх можна охарактеризувати перші кроки його педагогічної діяльності.

Найперш можна зафіксувати, що скрізь, за що тільки брався Куліш на своєму віку, працював він щиро, отдаючися справі всією душею.

Так він за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня, дав 41 півторогодинну лекцію, а це виходить по три лекції на тиждень; а що іноді його лекція за розписом випадала на свято (без цього не могло перестатися), то виходить, що Куліш такі лекції одбував у інші дні.

Куліш любив усяку справу доводити до кінця, робити її зразково, мовляв, до щенту.

Куліш, як ми бачимо, користувався у своїй педагогічній праці, двома методами — лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював, і мабуть, добре засвоювали весь матеріал. Як відомо, шляхетські школи („дворянскія училища“) заміняли перші три класи гімназій, а через

це учні дуже добре повинні були знати весь курс школи, щоб їх було прийнято до гімназії.

Отакі дрібниці для характеристики Куліша дає нам той „Журналъ Кієво-Печерскаго училища“, що тепер переховується в рукописному відділі бібліотеки при Українській Академії Наук у Києві.

Подав *М. Стороженко*.

II.

Листи Куліша до М. В. Стороженка.

(80-ті рр. XIX в.)

I.

Першого докладного життєписа П. О. Куліша написав Осип Маковей з Чернівців 1899 р. (Львів, 1900 р.).

На сторінці 141-ій автор каже: „З років 1875—1888 не напечатано досі ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі“.

Пізніший Кулішів біограф, В. Шенрок (Київ, 1901 р.) оповідає про листування Куліша з М. В. Стороженком, тоб-то, зо мною, та з П. І. Зуйченком,— листи до їх припадають якраз на 80-ті роки. Переказуючи (стор. 213—218) де-що з моїх листів до Куліша, Шенрок підкреслює, що відносини мої та Зуйченкові до Куліша були теплі та приязні, бо ми обидва поважали його діяльність та оцінювали його особисті заслуги перед Україною, під той час, скажемо від себе, коли тодішня українська суспільність вороже до його ставилася, не вважаючи на те, що, як би не було на світі Куліша, такого, „гарячого“, як він був, з усіма його заслугами та, як кому здається, помилками, так не було б багатьох з тих подій, яких свідками являємося ми нині. Як я тепер згадую що про засмученого та знесиленого тоді велетня України, так мені дуже бажається воскресити той короткий час, що я з ним листувався і, може, розго- нив хоч на хвилину своїми листами смутні смуги на ясному чолі несповиного ратая на українській ниві.

Жалкую тільки, що не скористував я хоч за-для письменної розмови з цим незвичайним своєю вдачею, хистом, талантом та ерудицією сином України останнього десятиліття років його життя.

Почав я листуватися з Кулішем в-осени 1884 р., коли був заходився зби- рати матеріали до життєпису мого родича, Олексі Стороженка. Звернувся я й до Куліша з запитом, чи не надішле він мені із своїх споминів що про Олек- су за час їхнього спільного співробітства в „Основі“.

На мого листа П. О. надіслав мені по-первах з Борзни таку коротеньку відповідь:

„М. Г. Н. В! Радъ бы я былъ служить Вамъ матеріалами для біографіи покойнаго Алексѣя Петровича (Стороженка), но я съ нимъ не былъ близко знакомъ, и хотя мы видались много разъ, но разго- воръ нашъ вращался на предметахъ общихъ. Ни его служебная, ни

общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданій. Я не спрашивалъ, онъ не высказывался. На его, лестное для меня вниманіе старался я отвѣчать вниманіемъ, и только.

Примите, М. Г., увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулішъ. 1884, дек. 5, Борзна*.

Але я не впинився із своїм запитом та знову надіслав Кулішеві листа, прохаючи його, хоч що-небудь згадати про свої стосунки з О. П.

Тоді він обізвався до мене із другим своїм отаким листом*).

„М. Г. Н. В., нетерпяція отлагательства дѣла заставили меня опоздать отвѣтомъ на Ваше второе письмо. Оба Ваши письма затерялись въ бумагахъ и я, не имѣя адреса, посылаю отвѣтъ черезъ другія руки.

Съ покойнымъ Алексѣемъ Петровичемъ видались мы большею частью у Н. И. Костомарова. Обыкновенно онъ заѣзжалъ за мною, а возвращались мы или ко мнѣ, или къ нему. Онъ мнѣ показывалъ произведенія своей лѣпной работы. Было видно, что изъ него могъ бы выйти отличный художникъ. Алексѣй Петровичъ рассказывалъ малорусскіе анекдоты еще лучше, чѣмъ печатно. Это былъ человекъ талантливый во многомъ. Сколько могу судить по его воспоминаніямъ о службѣ его, онъ и тамъ отличался способностями рѣдкими. Въ большинствѣ случаевъ у насъ идутъ служить по военному и гражданскому вѣдомствамъ люди, неспособные къ проповѣданію своихъ мыслей словесно или письменно. А. П. Стороженко, какъ видно, смотрѣлъ на дѣло такъ, что военная и гражданская служба требуютъ еще большей разносторонности въ умственномъ развитіи, нежели каеэдра и пресса. Тамъ организованныя въ мышленіе знанія, гражданское мужество, смѣлость, находчивость и быстрая сообразительность проявляются въ самый моментъ своего проявленія.

Точнаго понятія о служебной дѣятельности А. П. я не сохранилъ въ умѣ, но думаю, что въ рукахъ высокаго и искуснаго администратора подобный человекъ былъ бы драгоценною находкою, а въ военныхъ операціяхъ такіе, какъ онъ, люди должны быть опорою успѣха. А. П. постоянно носилъ въ петлицѣ Георгія 4-ой степени и это мнѣ въ немъ нравилось. Онъ гордился тѣмъ знаменемъ, подъ которое становился. Иначе — зачѣмъ же и становиться подъ знамя? Когда я жилъ въ Варшавѣ, онъ явился ко мнѣ во фракѣ со звѣздой, только что полученной, и придалъ нѣкоторую торжественность моему обѣду, къ которому я пригласилъ его запросто. Въ то вре-

*) Цього та першого листа було вже надруковано у юбілейному збірникові на пошану проф. М. І. Стороженка — „Подъ знаменемъ науки“ (М. 1902), стор. 244—248.

мя проїзжали через Варшаву в Москву представителі славянських народностей. Ми чествовали їх публичним обідом в руском клубі. А. П. учавствовав в цьому обіді, но потім очень комічески представляв авторів брошюрок, которими рекомендовали себе славянські народовики руским людям, привикнув дома дивити своїм муравейник. Вообще, склад ума А. П. отличался юмором. Он виділ вещи ясно и его сміх былъ выраженіемъ анализирующаго ума.

Вотъ все, что я могу припомнить, в удовлетвореніе Вашего желанія, о покойномъ А. П., захваченный Вашимъ письмомъ врасплохъ среди борьбы съ подлїйшимъ арендаторомъ. Нїкій Аполлинарій Заленскій съ нїкою Касильдою Сарнецкою сдѣлали на нашу хуторскую Украину ляшеское нашествіе, о которомъ можетъ рассказать Вамъ передатель этого письма, братъ моей жены, Александръ Михайловичъ Бѣлозерскій. Насилу я справился съ этимъ нашествіемъ. Желая Вамъ успѣха въ Вашемъ труді. Съ истиннымъ уваженіемъ П. Кулишъ. 1884, дек. 16, Борзна“.

Здобувши цього листа, я щиро подякував Кулішеві та приписав у своїм листі деякі тодішні літературно-наукові київські новини. Мабуть, він зацікавився моїм листом, бо хутко озвався до мене аж двома під-ряд довгими листами, від 25 та 26 січня 1885 р.; у першому з них він хотів таки мені допомогти в моєму замірі скласти життєпис Олекси Стороженка:

„М. Г. Н. В., для характеристики А. П., какъ сотрудника „Основы“, всего лучше обратиться къ самому издателю этого журнала. Къ сожалѣнію, въ настоящее время онъ озабоченъ занятіями не литературными и едва-ли найдетъ время для изображенія своего пріятеля и сотрудника. Однакожь, утїкъ не втїкъ, а побїгты можна.

Василій Михайловичъ Бѣлозерскій (Варшава, Владимірская, 2 а) иногда бываетъ молчаливъ съ корреспондентами, но иногда пишетъ къ нимъ пространно, и я былъ бы радъ, если бы Ваше письмо застало его въ такомъ положеніи, когда онъ желаетъ отдохнуть на литературі отъ своихъ нелитературныхъ занятій.

Что до меня, то хоть я и принималъ участіе въ редакціи „Основы“, но, работая слишкомъ усердно, едва замѣчалъ, что дѣлается внѣ моей сферы.

Вы обратили вниманіе на мой рассказъ въ „Нови“, обратите же, прошу Васъ, вниманіе и на мою историческую статью въ №№ 1399 и 1400 „Южнаго Края“. Меня интересуєтъ Ваша искренность даже въ томъ случаѣ, когда бы статья моя Вамъ не понравилась. Во времена Алексѣя Петровича мы всѣ думали о козакахъ иначе.

Въ примѣчаніи о щедромъ отмѣриваніи имъ земли въ вѣчную собственность не означена страница, потому что я съ моей бібліоте-

кой живу теперь врозь. Но Вамъ надобно прочитать указанную мною работу профессора исторіи. Земля пожалована козакамъ отъ Днѣпра до Бога Сигизмундомъ І (sic!), а между тѣмъ она не могла быть имъ пожалована ни однимъ изъ Сигизмундовъ.

Въ самомъ концѣ моей статьи наборщикъ или корректоръ напечаталъ: „...славою, съ которою вѣнчали его“... Они и могли желать, чтобы тотъ, кого вѣнчали съ славою, какъ съ женщиною, подѣлился ею съ другими, но автору такое желаніе не свойственно. Дѣло въ томъ, что эти господа не знали словъ псалма: „славою и честію вѣнчалъ еси его“.

Желаю Вамъ успѣха въ изображеніи талантиваго чловѣка, изъ котораго другое общество выработало бы совсѣмъ иного дѣятеля. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, янв. 25, Борзна“.

На жаль, мій замір скласти життєпис мого славетного родича так і не здійснився за браком необхідного матеріалу, бо навіть такі люди, як В. М. Білозерський, що близько приятелювали з О. П., не відозвалися на мої запити, а якихсь інших джерел я не знайшов, хоч і зробив був подоріж до Берестя-Литовського, де О. П. перебував останні роки свого життя, мав свою оселю і знайшов собі місце за-для вічного спочинку. Ті дрібниці, що пощастило мені зібрати, надрукував я в „Кіевской Старинѣ“, а потім передруковано це все в І т. нашого родинного архіва („Стороженки“, т. І. К. 1902).

Але на основі нашого спільного інтересу до діяльності Олексі Стороженка зав'язалися мої відносини з Кулішем, як побачимо, й надалі. Вказівка П. О. на статтю його в „Южн. Кр.“ мене зацікавила і я намагався дістати числа цієї газети, але не зміг зразу: проте знов надіслав Кулішеві листа, а від його тимчасом одібрав ще одного листа від 26 січня, такого саме змісту:

„М. Г. Н. В., въ № 363 газеты „Днѣпръ“ говорится, что въ январьской книжкѣ „Кіевской Старины“ напечатана составленная весьма интересно статья, представляющая извлечение изъ исторической части извѣстнаго сочиненія галицко-русскаго ученаго о. Качалы.

Во время моего пребыванія въ Вѣнѣ д-ръ Пулуй *) предложилъ мнѣ это извѣстное сочиненіе, написанное по польски, для прочтенія, но прибавилъ, что оно есть компиляція изъ „Исторіи возсоединенія Руси“.

Галицко-русскій учений бравъ у него подаренную мною книгу и къ великой его досадѣ, всю исчеркалъ карандашомъ, отмѣчая все, что ему понадобилось для ученаго труда. Разумѣется, я не сталъ читать книги о. Качалы, щадя время для иного рода чтенія. Но прежде чѣмъ прибылъ я въ Вѣну, во Львовѣ д-ръ Сушкевичъ спросилъ у меня,

*) Співробітник Кулішів при перекладі на українську мову спершу „Святого письма нового завіту“ (Л. 1880 р.), а потім і цілої Біблії, що вийшла вже по смерті Куліша заходами Британського Біблійного Товариства. Пулуй помер 31 січня 1918 р.

гордяться галицькимъ ученимъ: „Читали ли Вы книгу Качалы?“ Я, не желая показать невниманія къ ученимъ трудамъ великаго мыслителя галицького (на безлюдді й Хома дворянинъ), сказавъ, що читавъ. „Качово Ваше мнѣніе о его трудѣ“. Я отозвался съ ходячею похвалою.

Вы, любезнѣйшій землякъ, читаете, безъ сомнѣнія, много. Можетъ быть, въ Ваши руки попадетъ и перелицовка или перешивка о. Качалы. Не захочется ли Вамъ узнать, что этимъ закройщикомъ заимствовано у меня, а что (безъ сомнѣнія) у другихъ? О. Качалы я не удостоился видѣть, но знаю, что дивящіе свой муравейникъ Русины способны и на то, чтобы порицать автора за его историческія изслѣдованія и тутъ же признаваться печатно, что самихъ изслѣдованій никогда не читали. Я увѣренъ, что о. Качала отзывается о моей исторіи гораздо неблагосклоннѣе, нежели я объ его.

Передъ этимъ я писалъ къ Вамъ между прочимъ о томъ, що въ наше время возможно, основываясь на лѣтописи Грабянки, отъ имени Сигизмунда I дарить козакамъ огромное пространство земли между рѣками Днѣпромъ, Богомъ й Чернымъ моремъ. Да процвітаєть исторіографія и профессура подъ благодатной довѣрчивостію умственныхъ лѣнтыевъ! Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулишъ. 1885, января 26, Борзна“.

Справді, у січневій книжці „Кіев. Стар“. за 1885 р. було надруковано статтю К. М. Мельникової, що нині д. Антоновичева, складену на підставі твору о. С. Качали, під заголовкомъ — „Очеркъ исторіи Ю. З. Руси XIV-XVIII в.“ (К. Ст. 1885, тт. XI і XII).

Але, чи мав Кулишъ право дати таку сувору оцінку праці о. Качали, коли його самого підозрівали, що в своїй праці він як коли над міру користувався з творів Кароля Шайнохи? Небіжчик проф. В. Б. Антонович, як читав 1883—4 академічного року про джерела для історії України студентам історичного факультету Київського Університету, то зазначав великі хибі в творі Кулиша — „Історія возсоединенія Руси“. Книгу цю, як казав Антонович, написано у полемічному тоні: автор її гостро говорить про Максимовича та про Костомарова й обвинувачує їх безпідставно; наприклад, він поприкає Максимовича нездарою, жаднісіньких не даючи на те фактів. Критичних засобів у його зовсім немає: упершись на якісь погляді, він вибірує все те, що йому в пожиток, та відкидає суперечне; як що є багацько таких фактів, котрі суперечать його думці, то він засновує якусь ідею загального змісту, і вже з погляду цієї ідеї як безсуперечної правди, відкидає історично дійсність. Так, наприклад, Кулиш намагався зазначити, що з козаків були невірні. Добре відаючи, що в багатьох джерелах оповідається про козаків, як про оборонців православія, він заявляє, що усі вчені до його не розуміли цих джерел, і на підставі власних догадок, запідозрює їх докладність або сам на свій лад їх редагує. Найкраща стаття Кулишева—це про історію колонізації південно-західного краю, та це не оригінальна праця, а перерібка з Шайнохи. Але й вона не без великих хиб: Кулиш не вказує ні часу, ні місця, коли й де що діється; події, що зв'язані з

якимсь місцем, він поширює на велику просторинь. Взагалі, погляди Кулішеві не мають наукової ваги.

Так оцінив Куліша-історика Антонович. Не помилював його й М. П. Василенко у своїй праці „Очерки по історії Західної Руси и України“ (К. 1916, стор. 457—463), підкреслюючи знов-же вплив Шайнохи на Куліша. Ця великої ваги наукова суперечка повинна-б звернути на себе увагу майбутніх історичних критиків.

Навпаки ворожий настрої Кулішів до Костомарова та Антоновича проглянув, як у попередю вміщених тут листах його, так і далі, на шкоду спільній для їх народній справі.

У своєму листі я повідомив Куліша, хто така д. Мельникова та який був замір її та Лебединцева, як друкували вони скорочену перерібку праці о. Качали, — спопуляризувати цю працю, як відносно об'єктивнішу.

На це він відповів таким довгим листом:

„М. Г. Н. В., укажу Вамъ еще и на мои стихотворенія, помѣщаемыя въ газетѣ „Днѣпръ“ съ № 360 (въ №№ 363 и 364 ихъ нѣтъ). Можеть быть, и „Днѣпра“ нѣтъ на Днѣпрѣ въ Кіевѣ?

На Лебединцева, котораго я хорошо знаю, продѣлка съ качаловской компиляціей весьма похожа. Но, пожалуйста, лично для меня не задавайте себѣ такой работы. Довольно того, что Вы освѣдомились, какъ въ свѣтѣ пошлое оправдываетъ пословицу: „куда конь съ копытомъ, туда и ракъ съ клешней“.

Позвольте спросить Васъ, не знакомы ли Вы съ цензоромъ Рафальскимъ, который издалъ вмѣстѣ съ проф. Антоновичемъ книжку въ пользу пострадавшихъ отъ наводненія? Не сынъ ли это цензора? Если сынъ, то отъ него можно узнать о судьбѣ представленной мною вторично въ цензуру драмы моей на украинскомъ языкѣ — „Царь Наливай“.

Можеть быть, у Васъ есть „Опись актовыхъ книгъ Кіевского центрального архива“, за исключеніемъ №№ 1—9, 12, 14, 16, 18, 20 и 21, которые у меня есть. Одинъ великій человекъ науки самъ вызвался снабдить меня этими непродюжающимися брошюрками, но за великими своими дѣлами оставлялъ безъ вниманія мои малыя; между тѣмъ (это достойно упоминанія) писалъ ко мнѣ въ своемъ благоволеніи: если бы мы были по-богаче, да если бы то да то, да еще то, то мы бы сдѣлали для Васъ вотъ что. Такъ какъ этотъ геній науки давно уже вызвался сдѣлать для меня кое-что и покрупнѣе присылки брошюръ (между прочимъ — освободить меня отъ подъяческихъ истязаній по поводу затынутаго гнуснымъ образомъ раздѣла имѣнія etc. etc.), то я написалъ ему, что гораздо легче мечтать о великихъ благодѣяніяхъ подъ невозможными условіями, нежели исполнить цѣлый рядъ обѣщаній, исполненіе которыхъ зависитъ отъ насъ непосредственно. Къ моему горю, я забылъ, что въ числѣ этихъ обѣщаній было и предложеніе написать рецензію моей Исторіи (такъ какъ онъ былъ профанъ моей спе-

ціальности). Ревнитель просвіщенія и даже українського слова дати такой смысл моему письму, какъ будто я вознегодовалъ на ненаписаніе рецензій, а брошюрокъ, крайне нужныхъ для моихъ работъ по исторіи, все-таки не прислалъ,—и я вотъ въ теченіе многихъ лѣтъ „не имамъ челоуѣка“ въ Києві, у котораго бы могъ попросить: „Дайте же и мнѣ заглянуть хоть однимъ окомъ въ тѣ книги центрального архива, которыми описъ печатаєте Вы, конечно, для людей, а не для мышей!“ Наконецъ, случай или духъ покойнаго А. П. Стороженка указываетъ мнѣ такого челоуѣка въ Васѣ. Если нужно купить эти брошюрки, то, пожалуйста, купите ихъ на мой счетъ и пришлите.

Что касается популяризаціи мѣстной исторіи, то еще в 70-хъ годахъ я показывалъ Ильницкому переписанную набѣло рукопись листовъ печатныхъ въ 40 или въ 45, подъ заглавіемъ: „Отпаденіе Малоросіи отъ Польши“. Это популярная исторія (безъ цитатъ) нашего края до подданства Хмельницкаго. Рукопись и теперь благополучно у меня покоится. Лебединцевы съ о. о. Качалами и имъ подобными, безъ сомнѣнія, способныѣ меня изобразить то, что у насъ было, и даже то, чего не было. Во время моего пребыванія за границею, я между прочимъ написалъ листа четыре печатныхъ подобной же исторіи по украински, подъ заглавіемъ: „Повість про Українську Землю, якъ вона вибылась изъ-пидъ Польщи и прійшла пидъ Московську державу (1340—1654)“. Но потомъ увлекли меня драмы и я не продолжалъ. Да и къ чому? Гдѣ издатели и гдѣ читатели?

Śpiewak niestety śpiewać nie mam komu! Насилу „Днѣпръ“ отважился печатать мое спиванне, въ эпоху процвѣтанія у насъ великихъ людей науки и великихъ не только русскихъ, но и специально украинскихъ патріотовъ. Поэтому я и обращаю Ваше вниманіе на сію газету, какъ на курьезъ.

Къ сожалѣнію, не имѣлъ случая, сидя въ хуторскомъ куренѣ, познакомиться съ трудами, указаннаго Вами, Н. О. Сумцова. Но буду имѣть его въ виду и познакомлюсь при случаѣ. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, января 30, Борзна“.

Видѣбавши цього листа, я, звісне діло, звернув увагу на часопис „Днѣпръ“, надіслав до його редакції передплату, проте чогось не здобув ні одного числа. Про існування цього часопису маємо цікаві відомості у нотатках І. М. Каманіна до 2-го тому його видання—„Сочиненія и письма П. А. Кулиша“ (К. 1908. Примѣчанія редактора. Стор. 13 і далі); тутечки зазначено й усі поезії П. О., котрі надруковані були в тому часопису, та оповідається про народження цього недовговічного часопису; але є там якась помилка—казано, що „Днѣпръ“ замінив „Екатеринославскій Листокъ“ з 8 лютого 1885 р., і рівночасно зазначено, що перша поезія Кулиша „Земляцкий романсъ“ з'явилася в 360 числі „Днѣпра“ від 15 січня того-ж року, як воно зрештою й слід, бо П. О. згадує

про цього романса в листі до мене від 30 січня 1885 р.). У нотатці знов до самої поезії під заголовком „Яке нам діло до того?“ сказано: „См. „Дніпръ“, Екатеринослав. газ. 1885 г. № 360, 16 явваря, подъ заглавіємъ: „Земляцкій романс“.

В одному з попередніх листів згадує П. О. теж і про драму свою—„Царь Наливай“. В нотатках до 4-го т. збірника творів Куліша (К. 1910, стор. 9) І. М. Каманін каже: „Третья драма—„Царь Наливай“, какъ это видно изъ примѣчаній ко 2-му тому „Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша“, окончена была имъ 19 іюня 1884 года... эта драма не только не печаталась авторомъ при жизни, но даже и въ цензуру не представлялась... Рукопись этой драмы сохранилась въ двухъ экземплярахъ: черновомъ и бѣловомъ. По послѣднему она напечатана нами. Но надо предполагать, что существовала еще третья рукопись „Царя Наливай“ по которой эта драма печаталась въ Харьковѣ въ 1900 году“. Може бути, що цей третій рукопис і був той самий, що Куліш бажав його визволити з цензурних лабетів.

„Одинъ великій челоувѣкъ науки“, про якого згадує Куліш, це був, здається, О. М. Лазаревскій. Ті числа видання—„Описъ актовыхъ книгъ К. Ц. А.“, що бракували П. О., я надіслав йому за допомогою О. І. Левицького, котрий прохав переказати йому од себе поклін.

На це П. О. відповів так:

„М. Г. Н. В., душевно благодаренъ Вамъ за „Описи книгъ центрального архива“. Прошу Васъ покорнѣйше поблагодарить О. И. Левицкаго за память обо мне и передать ему мой поклонъ.

Цензора Рафальскаго оставьте, пожалуйста, въ сторонѣ. Онъ очень озабоченный челоувѣкъ и я самъ недавно писалъ къ нему о моей второй драмѣ. Притомъ же я довольно равнодушно отношусь къ медленной процедурѣ.

Нѣкто д-ръ Ролле издалъ нѣсколько книжекъ о польско-русской старинѣ подъ псевдонимомъ dr. Antoni J. Одна изъ этихъ книжекъ, носящихъ общее заглавіе „Opowiadania historyczne“, содержитъ въ себѣ три повѣствованія, въ числѣ которыхъ одно, подъ заглавіємъ „Sewerin Nalewajko“, говоритъ, что въ моментъ великихъ своихъ надеждъ Наливайко титуловался царемъ Наливаемъ. Д-ръ Ролле, челоувѣкъ талантливый, живетъ, какъ я слышалъ, въ Подольскомъ Каменцѣ, на архивъ котораго часто ссылается; было бы полезно для изученія южнорусской старины найти къ нему дорогу черезъ общихъ знакомыхъ.

Я не вижу „Кіевской Старины“, но знаю откуда-то, что въ ней помѣщались извлеченія или цѣльные переводы изъ вышеозначенныхъ книжекъ д-ра Antoniego J. Если будете пересматривать этотъ журналъ, то, можетъ быть, Вамъ попадется на глаза одна изъ печатныхъ клеветъ о томъ, будто бы Кулишъ, получивъ отъ Поляковъ деньги на изданіе журнала, уѣхалъ обратно въ Россію. Въ случаѣ обрѣтенія сего поэтического произведенія моихъ соплеменниковъ, потрудитесь указать

мнѣ годъ, № и страницу, и если поэма о моей личности не очень длинна, то и выписать ее цѣликомъ.

Въ отвѣтъ на Ваше мнѣніе, что издателей найти трудно, но читатели нашлись бы, позвольте рассказать Вамъ анекдотъ. Начальникъ спросилъ коменданта крѣпости: „почему не стрѣляли въ высокотожественный день?“ Комендантъ отвѣчалъ: „Во первыхъ, не было пороху, во вторыхъ“...—„Довольно, довольно!“ остановилъ его начальникъ.

Очень радуюсь, что г-жа Мельникъ трудолюбивая дѣвушка, и сожалѣю, что она запачкала свои пальчики въ отвратительныя чернила галицкаго плагиатора. Что касается ея занятій археологіей, то надобно бы ей прочесть (если не читала) отзывъ Бокля объ этой якобы наукѣ. Старикамъ кстати идти по слѣдамъ Ольдбука, но молодой умъ пускай бы искалъ себѣ насущной пищи въ болѣе животворномъ чтеніи.

Въ № 1415 „Южнаго Края“ найдете два мои стихотворенія, составляющія цѣлое съ послѣдующими, которыя еще не помѣщены газетою. Два стиха изуродованы („Незнанья жалкая вина!“). Въ первомъ 6-й стихъ надобно читать: „Безъ погудокъ (а не почудокъ) лукавыхъ“, а во второмъ 6-й же стихъ: „Гордуемъ дикого ума блаженствомъ“ (отъ слова *блазень*—шутъ и дурень, а не блаженствомъ). Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, февраля 11, Борзна“.

PS. Я радъ, что Вы подписались на „Днѣпръ“. Въ немъ будетъ помѣщенъ длинный рядъ моихъ стихотвореній, которыя писаны для того, чтобы ихъ читали такіе добрые люди, какъ Вы. Не понимаю, какъ умудрился „Днѣпръ“ сохранить правописаніе—кулишивку. Боюсь, не надѣлала бы она ему вреда. Изъ-за правописанія моя драма „Байда“ едва не была запрещена. Меня во время предупредили, чтобы я не печаталъ кулишивкою и я вошелъ въ компромисъ съ цензурою, результатомъ котораго явилось правописаніе паерочное. Жду 10 экземпляровъ изъ Петербурга, но скоро ли, не знаю. Одинъ изъ нихъ пришлю Вамъ въ благодарность за „Описи книгъ Ц. Арх.“.

Переклади та перекази з деяких творів д-ра Ролле друкувалися були в „Кіевской Стар.“ з поради Н. В. Молчановського, що сам теж народився на Поділля, дуже кохав свою рідну країну та зробився її істориком, склавши гарну працю, під заголовком—„Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г.“ (К. 1885).

Куліш дуже цікавився творами д-ра Ролле, то щоб він бачив, що з них було перекладено в „К. Ст.“, я попрохав Т. Г. Лебединцева надіслати Кулішеві комплет „К. Ст.“ від початку її існування. Самому йому краще було роздивитися й про якусь „обмову“ на його, що про неї згадував він у попереднім листі до мене. Але редакція „К. Ст.“, як опісля виявилось, надіслала той примірник тільки в червні, а Куліша дуже кортіло докладно дізнатися про ту „обмову“, через те він знов згадав про це у своєму листі до мене від 18 лютого 1885 р.:

„М. Г. Н. В., очень Вамъ благодаренъ за поиски въ „Кіев. Стар.“. Радъ былъ бы я, когда бы Вы не проглядѣли въ ней

... презрѣнной клеветы,

На чердакѣ вралемъ рожденной

И дикой чернью повторенной,

Дикая чернь равняется „свѣтской“, такъ какъ *les extrémités se touchent*.

Видно, д-ръ Ролле не имѣетъ никакого вліянія на мѣстное начальство, если передъ его глазами гибнуть архивы. Въ Архангельскѣ на просьбу любителя русской исторіи отвѣчали, что рано еще обнародывать бумаги XVII столѣтія.

Такъ и должно быть въ обществѣ, которое развиваетъ въ себѣ любовь не къ знанію, а къ незнанію исторіи, любя старину не такую, какою она была, а какою хотѣлось бы, чтобъ она была.

Стоило бы нарочно съѣздить кому-либо въ Подольскій Каменецъ, чтобы воспользоваться архивными свѣдѣніями д-ра Ролле и познакомить историковъ съ содержаніемъ тамошнихъ архивовъ. Но и тутъ не безъ точки съ запятой. Изъ всѣхъ монографій d-га Antoniego J. въ „Кіев. Стар.“ попала только „княгиня Борзобогатая“ (если бы у Васъ имѣлась въ польскомъ подлинникѣ эта монографія, то очень одолжили бы Вы меня, приславши для прочтенія), прочія, очевидно, возбуждали въ компиляторѣ чувство, высказанное древними книжниками: „сія глаголя и намъ досаждаеші“,—хотя д-ръ Ролле относится къ козакамъ почти такъ, какъ протестантъ Пальцовскій въ сеймовой брошюрѣ своей: „О kozakach, jeśli ich znieść, czyli nie“. Д-ръ Ролле знакомъ не съ одними казенными, но и съ частными архивами.

Въ с. Сахны (почта Ружинъ) Кіевской губ. живетъ не менѣ трудолюбивый архивникъ Эдуардъ Осиповичъ Руликовскій. Въ альманахѣ „Kwiaty i owoce“, вышедшемъ недавно въ Кіевѣ, послѣдняя безыменная статья принадлежитъ ему. Многое изъ найденнаго мною въ ней онъ мнѣ рассказывалъ за нѣсколько лѣтъ до напечатанія и отъ него же я получилъ названную книгу.

Во Львовѣ я познакомился съ д-ромъ Кубалею, котораго *Szkice historyczne* рекомендую Вашему вниманію. Онъ хорошо знакомъ съ эпохою Хмельницкаго и Яна Казимира. Медаль у него можно видѣть съ обѣихъ сторонъ, хотя, по пословицѣ—„лихо нападе литвинка, щобъ не дзекнуув“, д-ръ Кубаля игнорировалъ въ своемъ повѣствованіи важный фактъ, сохранившійся въ дневникѣ Освѣцима, что королевскіе фуражиры, по распоряженію свыше, брали приступомъ дворы католической и православной шляхты, предаваясь въ нихъ всякому варварству. Все-таки, если заимствоваться историческими свѣ-

дѣнями, то лучше у Ляховъ, чѣмъ у Недоляшковъ. Ляхи приводятъ источники, а недоляшки обкрадываютъ своего литературнаго противника и фигурируютъ самостоятельными изслѣдователями подъ покровомъ кievской умственной лѣни. Извините за выраженіе: оно къ Вамъ не относится. Но кievская любовь къ родному элементу не можетъ не возмущать живую душу. Напримѣръ, на печатный зовъ Старицкаго я послалъ ему изъ Вѣны кипу рукописей. Онъ выбралъ изъ нея три стихотворенія и тѣ испортилъ своими поправками, ссылаясь на цензуру, которой нѣтъ дѣла до красоты стиха (НВ. Я просилъ Старицкаго не печатать вовсе стихотвореній, въ которыхъ бы цензура зачеркнула хоть одно слово). Наконецъ, „Рада“ переходитъ къ Лисенку. Я прошу его возвратить мнѣ рукописи (изъ нихъ „Воскресеніе Рутскаго и Рунцевича“ существуетъ въ единственномъ экземплярѣ). Онъ присылаетъ мнѣ черезъ магазинъ Корейво ненужнаго „Байду“, а прочія покрываетъ гробовымъ молчаніемъ.

Во имя искры человѣчности, какая осталась въ киянахъ со временъ Михайла Семилѣтка, исторгните мою собственность у представителей малорусской народности! Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ.

PS. Легенда о Михайлѣ Семилѣткѣ помѣщена въ I т. Записокъ о Южн. Руси, но ради цензуры я напечаталъ „погана ваша рада“, по точному же разсказу нищаго, Михайло Семилѣтокъ пророчески изрекъ сиде:

Ой, кияне, кияне, панове громадо!

Говняна ваша рада!...

PS. Если слухъ о находкѣ русскихъ рукописей въ манджурскихъ древлехранилищахъ подтвердится, не оставьте меня увѣдомить. XIV вѣкъ почти цѣликомъ вычеркнутъ изъ нашей памяти. Авось либо китайцы просвѣтятъ кievлянъ. 1885, февраля 18, Борзна“.

Побачивши М. В. Лисенка, я прохавъ його вдовольнити Куліша, але потім того якось й не довелось його спитати, чи він справдив свою обіцянку, аж покінь Куліш повідомив мене, що вже одібрав свого рукописа. Що до зносин з д-ром Ролле та подільських архівів, то я не раз розмовляв про це з Н. В. Молчановським, як я вже казав, щирим подолянником, та радив йому особливо, як він завідував канцелярією київського генерал-губернатора, забезпечити їх од загибелі. За допомогою того-ж Молчановського мені пощастило знайти ті числа „Юж. Края“, де була стаття Куліша про козаччину. Я похвалився П. О., що прочитав її та розповів свій погляд на ляссько-козацькі стосунки. На це П. О. озвався до мене таким листом:

„М. Г. Н. В., прося Васъ высказать Ваше мнѣніе о моей исторической статьѣ, хотѣлъ я только попробовать пульсъ у Вашего поколѣнія. Онъ бьется нормально. Я совершенно съ Вами согласенъ,

что польскіе культурники виноваты въ своей гибели, но мнѣ памятенъ стихъ Одиссея при видѣ восторга няни надъ трупами его враговъ:

„Радуйся тихо, старушка: отъ своихъ беззаконій погибли“. То были антикультурники, но и тѣ внушали поэту состраданіе, а плодами русскихъ пановъ, истребленныхъ козаками, воспользовался Петръ, которому козаки также подставили ногу въ его борьбѣ за культуру. Между оправдывающимъ своихъ и обвиняющимъ дается вѣра скорѣе послѣднему, особенно, когда онъ перешелъ отъ оправданія къ обвиненію по многолѣтнему научному переходу. Но Вамъ свойственно искать вдохновенія къ труду въ такой любви, какую питаютъ къ своей старинѣ Поляки.

Такъ было прежде и со мною.

Теперь я люблю народъ своей любовью Мойсея, который обрекъ цѣлое поколѣніе жидовъ на скитальчество. Немало онъ страдалъ отъ ихъ звѣрства и чѣмъ больше видѣлъ его, тѣмъ болѣе жертвовалъ для будущности народа своего собою. Путеводительная роль Мойсея слишкомъ велика для моей личности. Я причисляю себя къ обществу неизвѣстныхъ мнѣ гуманистовъ и съ меня довольно одного заявленія моего разномыслія съ тѣми, которые не хотятъ видѣть на ляхахъ, къ чему ведетъ самооправданіе, самовосхваленіе, самообольщеніе. Оно, между прочимъ, дѣлаетъ насъ изъ сильныхъ сознаниемъ единства русскаго безсильными въ невѣрной исторически отособленности. Оно привело насъ и къ тому цензурному положенію, въ которомъ томится малорусскій элементъ. Но довольно объ этомъ. Благодарю за искренность Вашего мнѣнія.

Романъ Сенькевича — „Огнемъ и мечомъ“ не понравился мнѣ. Одно хорошо, что послѣ „Тараса Бульбы“ и костомаровской козатчины русская пресса не чуждается и противоположнаго направленія и воззрѣнія.

Душевно радуюсь, что есть въ Кіевѣ малоруссы лучше представителей малорусскаго элемента, погребающихъ у себя рукописи такого трудолюбиваго работника на родномъ полѣ, какимъ показали себя хоть бы и я. Очень буду благодаренъ за истребованіе моихъ рукописей. Онѣ (кромѣ „Воскресенія Бунцевича и Рутскаго“), пожалуй, и не нужны мнѣ, но досадно видѣть подобное безобразіе въ землякахъ, которыхъ я люблю строго, но любовь свою свидѣтельствую не такими дешевыми актами, какъ славословіе.

Я не поэтъ и не историкъ, ни!

Я пионеръ съ сокирою важкою:

Колочій теренъ въ ридній сторонѣ

Вырубую трудящую рукою.

Не равъ кроплю свою роботу й кровью,
Та весело такъ поратись мени.

Зъ великого насліддя по князяхъ
Зробылы козаки намъ дыке поле,
Все въ бодякахъ, въ тернахъ та въ чагарахъ,
Кому на радости, кому на горе
Наслідне поле безъ устанку коле
Правыцю у тяжкихъ ии трудахъ.

Нехай сумують инши, не сумуй,
Робитнику бесплатный, пионере,
И кожного на подвигъ свій готуй,
Кому дорогу праця терномъ стеле.
Колы жь орда про тебе брѣхні меле,
Ты на дурну дурноту мовчки плуй.

Прошу передать В. П. Горленку мой низенькій поклонъ и просьбу вмѣстѣ съ Orowiad. d-ra Rolle, ser. 4-ta прислать что-нибудь изъ его сочиненій для прочтенія. Вѣдь я живу на необитаемомъ людми островѣ.

Гдѣ и какъ Вольфъ объявилъ о полномъ собраніи моихъ сочиненій? Объ этомъ была переписка съ его отцомъ, но смерть помѣшала заключить условія. Потрудитесь немедленно отвѣтить. Душевно преданный П. Кулишъ. 1885, февраля 24, Борзна.

PS. Не безпокойтесь, объявленіе найдено. Я не предпринимаю никакого изданія своихъ сочиненій. Чулы, що дзвонять, та не знали въ якій церкви. Это я расклеилъ письмо для приписки.

PS. Изъ Екатеринослава Петръ Ивановичъ Зуйченко увѣдомилъ меня, что получилъ, наконецъ, купленный имъ у соловецкихъ монаховъ портретъ Калныша. „Написанъ масляными красками на доскѣ. Представляетъ собою на видъ поразительно древняго старца, обросшаго волосами, въ козацкомъ жупанѣ съ большими пуговицами. Волосы на головѣ подстрижены круглой скобкою, *кочыцію*, выраженіе взгляда злобное“.

Зуйченко собираетъ портреты и малорусскихъ писателей, и червонорусскихъ. Я угостилъ его извѣстіемъ, что у Э. О. Руликовского есть современный портретъ Павла Тетери-Моржковского (*dux cosacorum*), на которомъ портретъ въ надписи Тетеря названъ фундаторомъ варшав-

скаго колегіума Societatis Jesu. Я послалъ ему и рисунокъ съ него карандашомъ. Оригиналъ — въ натуральную величину, въ латахъ и мантиї, съ булавою въ рукѣ и въ високой, на подобіе католической митри, шапкѣ изъ бѣлыхъ барашковъ“.

На цьому листі П. О. поки-що зупинимось, бо де-далі листи його ширшають змістом, торкаючись тих питань, що самі по собі виникали, оскільки він перечитував ті книги, що я йому надсилав, або здобував од мене відповіді на свої безнастанні запити.

(Далі буде).

Подав М. Стороженко.

Спростування помилки проф. Є. Тимченка.

У своєму життєписі, надрукованому в 1-й книзі „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, проф. Є. Тимченко, згадуючи про свою працю за-для українського словника, висловлюється так, що можна подумати, ніби-то йому повинно належати головне авторське право на „Словник української мови“, виданий редакцією „Кіев. Стар.“, а вся робота Б. Грінченка була тільки в тому, що він перевів словник п. Тимченка з одного правопису на другий. Ось що він пише: „В 1894 р. був запрошений від редакції „Кіевской Старини“ на опрацювання матеріалів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. Цей словник з вимог редактора „К. С.“ був зредагований в російськiм правопису і пізніше, на пропозицію Російської Академії Наук був *переведений на український правопис*. Цю роботу (курсив мій. М. Г.) вже завершив Б. Грінченко, подававши нові матеріали. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий“.

Проф. Тимченко помилився, думаючи, що на конкурс до „Російськ. Акад. Наук“ послано було той словник, який він склав, бо ось-що пише Грінченко в своїй передмові до Словника: „Передаанный намъ матеріалъ (зшитки п. Тимченка і картки, зібрані Старою Громадою. М. Г.) подвергнутъ былъ переработкѣ по все́мъ буква́мъ и во все́хъ отноше́ніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, постановкѣ ссылокъ и пр. и пр.“.

Що Грінченко не помилився так пишучи, видно з того, що передмову ту ухвалили до друку і ствердили своїми підписами уповно-

важені на те від Старої Громади особи: П. Житецький, К. Михальчук, Є. Трегубов і Є. Чикаленко.

Тільки зробивши всю ту роботу, про яку пише в передмові, поставив Грінченко на Словникові своє ім'я, яко редактора.

Та єсть і ще один доказ на те, що проф. Тимченко помилився, думаючи, що до Рос. Акад. Наук послав Грінченко його роботу: збереглися (і переходять в архіві Укр. Академії Наук) зшитки, в які п. Тимченко списав слова до Словника. По їх кожен може з'ясувати собі роботу і п. Тимченка, і Б. Грінченка.

М. Грінченкова.